21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar

Değişim ve Güçlenme

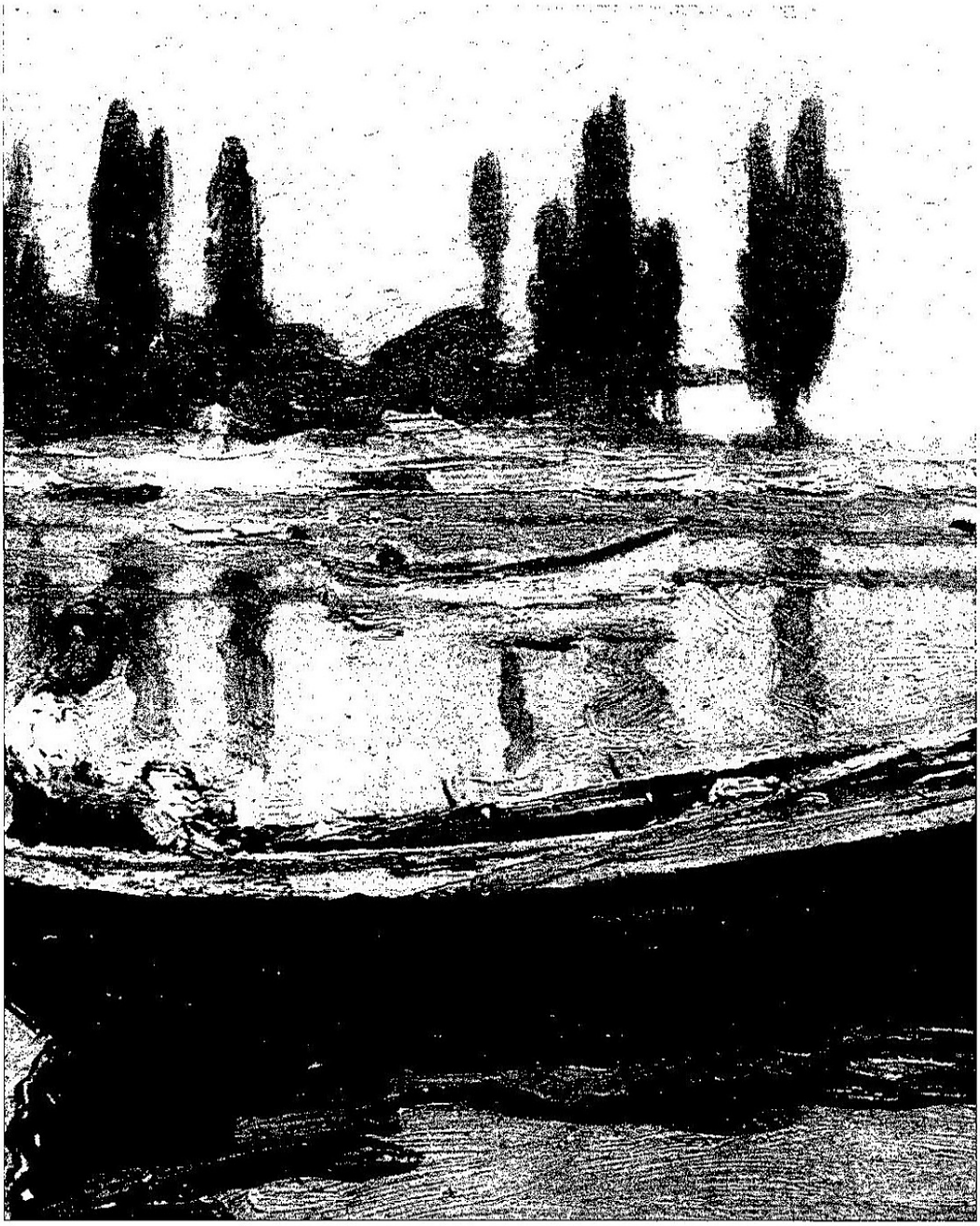

Dokuz Eylül Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi

21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar

Değişim ve Güçlenme

Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkını Alışının
75. Yıldönümünde

ULUSLARARASI MULTİDİSİPLİNER
KADIN KONGRESİ
(13-16 Ekim 2009)

BİLDİRİ KİTABI
Cilt 4

Baş Editör
Füsun ÇOBAN DÖŞKAYA

Editörler
Serdar KURT, Serap ALP, Sedat ÇAPAR

Nisan 2010
İzmir

21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar

Değişim ve Güçlenme

Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkını Alışının
75. Yıldönümünde

ULUSLARARASI MULTİDİSİPLİNER
KADIN KONGRESİ
(13-16 Ekim 2009)

BİLDİRİ KİTABI
Cilt 4

978-975-441-277-2 (tk.)

ISBN: 978-975-441-283-3 (4.c)

Bu kitap, Başbakanlık Tanıtma Fonu Kurulu Başkanlığı'nın katkılarıyla yayına hazırlanmıştır. Kitap, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi tarafından 13 – 16 Ekim 2009 tarihlerinde düzenlenen "Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi"nde sunulan bildirilerin tam metinlerinden oluşmaktadır. Kongreye sunulan bildiri önerileri uluslararası nitelikte hakem kurulu tarafından seçilmiştir. Kitabın bütün yayın hakları Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığına aittir. Kitaptaki yazılardan kendi yazarları sorumludur.

Birinci Baskı, İzmir, Nisan 2010.
Yayına Hazırlayan: Füsun Çoban Döşkaya
Kapak Resmi: Halil Paşa, Kayıklar, 24 x 35,5 cm. İzmir Resim Heykel Müzesi
Kapak Düzenlemesi: Gençkan Sarıkoç

Baskı: Dinç Ofset
1145 /4 Sok. No: 11/C Yenişehir / İZMİR

Adres:
Dokuz Eylül Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tınaztepe Yerleşkesi 35160 Buca İZMİR

Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını

Baş Editör

Füsun Çoban Döşkaya

Editörler

Serdar Kurt, Serap Alp, Sedat Çapar

Editör Yardımcıları

Derya Topkaya Taşkıran, Aslı Suner, Berhan Çoban, Cevher Gündoğdu, Murat Yıldız, Fevzi Dinçel, Şeyma Tekin, Dilek Kesgin

Yürütme Kurulu

Mehmet Füzün, Serdar Kurt, Serap Alp, Hüseyin Yaşar, Füsun Çoban Döşkaya, Sedat Çapar

Uluslararası Danışma Kurulu

Alev Lytle Croutier
Ali Bardakoğlu
Bozkurt Güvenç
Candeğer Yılmaz
Cheris Kramarea
Christoph Bochinger
Çiğdem Kağıtçıbaşı
Deniz Kandiyoti
Diane Perrons
Edmund Weber
Emel Doğramacı
Ertuğrul Günay
Ethem Ruhi Fığlalı
Eva Para Membrives
Fatima Sadiqi
Fred Schulz
Gertrude Durusoy
Hidayet Şefkatli Tuksal
İsenbike Togan
Jane P. Brickman
Lale Akgün
Lenore Tiefer
Luise von Flotow
Mary Evans
Mary Path Fisher
Mehmet S. Aydın
Michelle Maria Lazar
Mustafa Said Yazıcıoğlu
Nermin Abadan Unat
Nimet Çubukçu
Nüket Yetiş
Nükhet Hotar
Reina Lewis
Rona Aybay
Ruth Wodak
Sherry Simon
Şirin Tekeli
Teun A. Van Dijk
Thomas E. Terrill
Türkan Miçooğulları
Yakın Ertürk
Zafer Gören
Zehra F. K. Arat

Hakem Kurulu

Cemal Sofuoğlu
Mehmet Ecevit
Serdar Kurt
Yıldız Ecevit
Şahika Yüksel
A. Güldem Cerit
Leman Tarhan
Gertrude Durusoy
Fatmagül Berktay
Atilla Silkü
Şükran Ertürk
Gürel Nişli
Canan Balkır
Nüzhet Berrin Aksoy
Semiramis Yağcıoğlu
Ayşe Ayata
Ayşe Akın
Seçil K. Akgün

Ulusal Düzenleme Kurulu

Mehmet Füzün
İ. Hakkı Bahar
Sami Aksoy
Alp Timur
Can Karaca
Serdar Kurt
Serap Alp
Hüseyin Yaşar
Füsun Çoban Döşkaya
Sedat Çapar
Şükrü Tül
Gamze Erdoğan
Dilek Altınkaya Nergis
A. Güldem Cerit
Atilla Silkü
Ayşe Akın
Ayşe Ayata
Canan Balkır
Cemal Sofuoğlu
Fatmagül Berktay
Gertrude Durusoy
Gürel Nişli
Leman Tarhan
Mehmet Ecevit
Nüzhet Berrin Aksoy
Seçil K. Akgün
Semiramis Yağcıoğlu
Şahika Yüksel
Şükran Ertürk
Yıldız Ecevit

Bilim Kurulu

A. Didem Uslu
A. Güldem Cerit
Alev Haliki
Ali Ayhan
Ali İhsan Yitik
Atilla Silkü
Aynur Maktal
Ayşe Ayata
Ayşe Akın
Ayşe Üstün
Ayşe Feride Acar
Ayşe N. Durakbaşa Tarhan
Ayşegül Kökkılınç Eraltuğ
Azize Özgüven
Besti Üstün
Bige Sükan
Bülent Uğrasız
C. Cengiz Çelikoğlu
Canan Balkır
Cemal Sofuoğlu
Dilek Cindoğulu
Dilek Altınkaya Nergis
Duygu Köksal
Elif Ersözlü
Elif Subaşı
Emel Kuruoğlu
Emel Kayın
Ergun Aybars
Ergun Laflı
Esra Kuşçu
Faruk Yücel
Fatma Gök
Fatma Nil Ertaş
Fatma Umut Beşpınar
Fatmagül Berktay
Fevziye Sayılan
Filiz Bilgin Yanık
Firdevs Gümüşoğlu
Füsun Çoban Döşkaya
Gertrude Durusoy
Gönül Pultar
Gül Güner Akdoğan
Gülay Günlük Şenesen
Gülay Toksöz
Gülden Ertuğrul
Gülmira Sadiyeva Kuruoğlu
Günseli İşçi
Gürel Nişli
Güzin Gökmen
Hakkı Kişi
Himmet Konur
Hüseyin Yaşar
Işıl Baş
İlknur Keçik
İnci Kerestecioğlu
İpek İlkkaracan
Jale Parla
Kemal Arı
Kezban Çelik
Kubilay Aysevener
Kuthan Kahramantürk
Leman Tarhan
Leman Giresunlu
Lerzan Gültekin
Lütfiye Oktar
Mehmet Ecevit
Meltem Kutlu Gürsel
Meral Sungurtekin Özkan
Meral Akurgal
Mine Göğüş Tan
Muazzez Babacan
Mustafa Daş
Mustafa Özateşler
Mustafa Tanyeri
Mustafa Şahin
Müge Aknur
Münevver Aktaş Acabey
Necmettin Akten
Nerin Yayın
Nesrin Çobanoğlu
Neşe Özgen
Nevzat Kaya
Nil Güler
Nilüfer Timisi
Nuray Önder
Nurselen Toygar
Nükhet Sirman
Nüzhet Berrin Aksoy
Oktay Gökdemir
Osman Bilen
Osman Kamil Sağ
Oya Çitçi
Öcal Usta
Özlem Ege Oruç
Özlem Çakır
Öznur Aydın
Öztekin Oto
Pınar Süral Özer
Recep Yaparel
Remzi Yağcı
Rezzan Kocaöner Silkü
Rıza Savaş
S. Nalan Büyükkantarcı
Samira Kortantamer
Samiye Mete
Seçil Saraçlı
Seçil K. Akgün
Seçkin Ergin
Semiha Şahin
Semiramis Yağcıoğlu
Serap Alp
Serdar Kurt
Serpil Sancar
Sevgi Mir
Sevinç Gül
Sibel Irzık
Songül Sallan Gül
Şahika Yüksel
Şemsa Özar
Şenel Ergin
Şennur Somalı
Şevkat Bahar Özvarış
Şükran Ertürk
Tijen Dündar Sezer
Tülay Özüerman
Türkan Günay
Yeşim Rabia Kuştepeli
Yıldız Ecevit
Z. Candan Algun
Zehra Gülmüş
Zeki Cemil Arda
Zeynep Alp
Zühal Bahar

İÇİNDEKİLER

KADIN ve KÜLTÜR....1
Ferhan GÖZGÜ ÇELİK
İsimsiz....2
Feyhan GÖHER
Yetiştikleri Sosyo-Kültürel Ortam Açısından Türk Kadın Bestecilerindeki Değişim....11
Filiz BALOĞLU - Ayten DAVUTOĞLU
Filenin Sultanları: Güçlenen Kadın İmajı....16
Gerald KURDOĞLU NITSCHE
Zeitgenössische Lyrik von Frauen....28
Gül VARLI
Üçüncü Tiyatro ve Türkiye'de Kadın Tiyatroları....38
Güler BEK
Kendini Yeniden Tasarlama Sürecinde Kadın Sanatçılar ve Temsiliyet Sorunu....45
Gülseren ESELLER PASİN
Sanatta Kadınların Yeri....54
Gülsün PARLAR
Türk Kadın Ressamların Çağdaş Türk Resim Sanatına ve Portre Resmin Gelişimine Katkıları....60
Gülten KÜÇÜKBASMACI
Masal Anlatıcısı olarak Kadın....66
Günseli PİŞKİN
Türk Sinemasında Milliyetçilik ve Kadın İmgeleri: 1923-2009....75
Tuğba ADALI - F. Hande TUNÇKANAT - Banu AKADLI ERGÖÇMEN
In Between Modernism and Traditionalism: Withdrawal Use in Turkey....90
Harun Mustafa TÖLE
Çekmeceler....101
H. Aydan SİLKÜ
Medyada Kadının Temsili....104
Huriye TOKER
Norveç ve Türk Haber Medyasında Cinsiyet Temsiline İlişkin Karşılaştırmalı bir Çalışma.... 115
Hüseyin KÖSE
Tüketim Toplumunda bir "Sosyal Beden" Kurgusu olarak Kadın....125
İbrahim Hakan DÖNMEZ
Gerard de Nerval' in "Doğu'da Seyahat" Yapıtında 19. Yüzyıl İstanbul Kadını....138
İbrahim Yavuz YÜKSELSİN - Cemile YILMAZ
Cinsiyet ve Sınırlar: Evlilik Ritüeli Bağlamında Bergamalı Roman Kadın Müzisyenler....146
Julia PRAGER
Bilder und Immer Wieder Bilder das Marchen von Heiliger und Hure im Spannungsfeld der Medien-Realitat Anhand Marshalls *Pretty Women* und Rodriguez' *Sin City*....157
Kadriye TÜRKAN
Türk Masallarında Cinsel Taciz Teması....168
K. Özkan ERTÜRK
Pazarlamada Kültürel bir İmge Olarak "TV Reklamlarında Yerel Giysileriyle Kadın" (Lays Reklamında Ayşe Teyze Örneği)....177
Seda ÇAKAR MENGÜ - Ceyda ILGAZ BÜYÜKBAYKAL - Korhan MAVNACIOĞLU
Toplumsal Cinsiyetçilik ve İş Yaşamında Kadınların Karşılaştığı Sorunlar....183
Lütfiye BOZDAĞ
Resim Sanatında "Nesneleştirilen Kadın İmgesine" İronik bir Yaklaşım:"Sylvia SLEİGH"....193
Melek Serpil TALAS
Acil Kliniklerinde Çalışanların Yaşadıkları Şiddet Olayları ve Stresle Başetme Tarzları....199

Uğur ÖZCAN
19. Yüzyılda Çerkezlerde Kadın Algısı ve Çerkez Kadınının Toplumdaki Yeri.....599
Ulvi KESER
Kıbrıs Türk Toplumunda Kadının Yeri: Kadın ve Halkbilim İlişkisine Kesitsel bir Bakış.....613
Ü. Ilgaz ÖZGEN TOPÇUOĞLU
Resim Sanatında Kadın İmgesi Üzerine Farklı Yaklaşımlar ve Sanatsal Yapıtlarından Örnekler.....624
Emese von Bone
The History of the Position of Women in the Family Council in the Netherlands.....632
Yıldız AKSOY
Kadın ve Mekan.....638
Zafer ÖTER
Saving Nomadic Cultural Heritage: Carpets for Tourists Woven by Turkish Women.....643
Zafer PARLAK
Accounts of Foreign Women in Turkey.....660
Zeliha AKÇAOĞLU
Bir Kadın Sanatçı Aliye BERGER.....666
Zeynep Cihan Koca HELVACI
Reklam Metinlerinde Amaç ve Araç olarak Kadın İmgesi.....671

KADIN ve SAĞLIK.....685

Birsen ŞAHİN KÜTÜK - Dicle Semahat MAYBEK - Aylin GÖRGÜN BARAN
Eşleri Tarafından Şiddete Uğrayan Kadınların Şiddet Sonrasındaki Durumları ile Sosyo-Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkilerin Analizi.....686
Aylin NAZLI - Esin ÇEBER
Kadını Sosyal Yönüyle Etkileyen bir Hastalık: Meme Kanserine Niteliksel bir Bakış.....698
Bahar TANER - H. Yasemin ÖZUĞURLU
Kadına Yönelik Şiddet: Uluslararası bir Karşılaştırma.....709
Banu AKADLI ERGÖÇMEN - İlknur YÜKSEL - Henrica A. F. M JANSEN
Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet: Bilinenler ve Bilinmeyenler.....720
Banu KOÇER - Ümran KORKMAZLAR
Women and Domestic Violence: A Qualitative Study of Perception of Domestic Violence Among Women in Turkey.....728
Çiğdem DÜRÜST FALAY
Psikolojik Danışmanlık Kuramlarına göre Toplumsal Cinsiyet Kavramı ve Kadınlık.....739
Ebru ÇAYIR - Funda SEVENCAN - Şevkat Bahar ÖZVARIŞ
Engelli Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması.....750
Gülser ÖZTUNALI KAYIR - Hale BALSEVEN
Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesinde Bütçesel Düzenlemeler.....756
Henrica A.F.M JANSEN - İlknur YÜKSEL - Banu AKADLI ERGÖÇMEN
Findings From the National Research on Domestic Violence against Women in Turkey: Prevalence and Patterns of Different Forms of Violence against Women.....768
İdil IŞIK
Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet ve Psikoloji Araştırmaları.....779
Nesrin ÇOBANOĞLU - İlke Bezen AYDOĞDU
Çevre ve Sağlık Hakkı Bağlamında Çevre Sorunlarının Kadın Sağlığına Etkileri.....785
Z. Candan ALGUN - İlkşan DEMİRBÜKEN - Salih ANGIN - İnan KELEŞ ER - Nil TEKİN
Gender Differences in Balance Ability of Elderly People Aged Over 75 Years.....792
Mehtap TAMER
Aile İçi Şiddet ve Kadın Sığınma Evleri.....795

19. YÜZYILDA ÇERKEZLERDE KADIN ALGISI ve ÇERKEZ KADINININ TOPLUMDAKİ YERİ

Uğur Özcan

Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir, Türkiye
uozcan@ahievran.edu.tr

Özet

Yaşam tarzları, gelenekleri ve görenekleri ile Anadolu kültürünün bir parçası olan Çerkezlerde kadına bakış, 19 yy Nasturi, Süryani ve Karadağ kültürlerinde kadına bakıştan çok farklıdır. Çerkezler gibi "Dağlı" olarak addedilen bu kültürlerde kadın hep ikinci planda olurken, Kafkas dağlarında gelen Çerkezlerde durum çok farklı olmuştur. Toplumda kadına çizilen rol ve gösterilen saygı ön plana çıkmıştır. Diğer dağlı toplumların kültürleriyle kıyaslandığında, Çerkez kadını ağır işlerde çalıştırılmazdı. Çerkezlerin geç evlenmeleri de evliliğin"çocuk oyuncağı" olmadığının bir göstergesi olarak algılanır. Çerkez kızı diğer dağlı kültürlere nazaran daha "kadınsı" yetiştirilirken, onların özgürlüğü evlenene kadardır. Evlilik beraberinde sorumluluk da getirmektedir. Bu yönüyle 19yy Ermeni, Nasturi, Karadağ kültürleriyle kadının ailedeki sorumlulukları açısından bir benzerlik olduğu görülse de Müslüman kimliği taşıyan Çerkezlerde, sahip oldukları din, Çerkezlerin kadına verdikleri değerin bu kültürlerden ayrışmasına sebep olmuştur. Tebliğimizde Çerkez kadınının toplumdaki yerine değinilerek 19 yy Çerkezlerde kadına bakışa yer verilecektir. Ayrıca Çerkez toplumunda kadının ailedeki yerine vurgu yapılarak onun hep ön plana çıkartılan "güzellik" unsurundan söz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Çerkez, Çerkez Kadını, Çerkez Güzeli, Kafkasya

Abstract

The view of woman in Circassians, who are a part of Anatolian culture with their life styles, traditions and customs, is very different from the view of women in the 19th century Nasturi, Syrian and Montenegrin cultures. In these cultures, which are referred to as "mountaineer" like Circassians, woman is always considered less important. The view of woman in Circassians, who are from the mountains of Caucasia, is quite different in that the role of woman and the respect attributed to woman are prominent. Unlike other mountaineer cultures, women of Circassians did not do hard work. Also, the fact that Circassians got married later than other cultures is interpreted as a sign of their taking marriage serious. Circassian girls were raised as to be more "womanly" than other mountaineers and their independence continued until marriage. Marriage brings responsibility. In this respect, there are similarities between Circassians and the 19th century Armenian, Nasturi, and Montenegrin cultures in terms of woman's responsibilities in family. However, because Circassians are Muslims, they differentiate from those cultures in terms of the value they attribute to woman. This paper will explain the role of Circassian woman in society and flesh out the view of woman in the 19th century Circassian culture. The paper will also emphasize the role of women in family and explain that woman is considered as an element of "beauty" in Circassian societies.

Key Words: Woman, Circassian, Circassian Woman, Circassian Beauty, the Caucasus

Giriş

Çerkezler, Kafkasya'da yaşayan halklara verilen genel bir isim olarak kullanılsa da, onların kendilerine verdikleri isim "hemşehri" (Ahmed Cevdet Paşa, C.I, 1966:244) anlamına gelen "Adige"dir (Raymond, 1973:732). Örf ve adetlerine bağlı bir toplum olan Çerkezler, Müslümanlık Hıristiyanlık öncesinde 18 tanrıdan oluşan bir dine inanmaktaydılar (Büyük Larousse, 1986:2651). 1779'da Kafkasya'ya Osmanlı valisi olarak atanan Ferah Ali Paşa döneminde, Çerkezlerin İslamlaşmasının tamamlandığı söylense de ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İslamiyet'in tam anlamıyla yayılabildiği sanılmaktadır. Bu gecikmenin nedeni Çerkezlerin kendilerine özgü olan toplum yapılarından kaynaklanmıştır. 19. Yy'daki İslamlaşmada ise 1840-1850 yılları arasında Şeyh Şamil'in öncülüğünü yaptığı *Müridizm* hareketinin etkisi büyük olmuştur. İslamiyet'in kabulüyle Çerkezler'de toplumsal bir değişim gerçekleşmiştir (Tavkul, 1998:44-46). Fakat yine de Çerkezlerin bir kısım geleneklerini, İslamiyet'e ters düşmesine rağmen değiştirmedikleri görülmektedir.

Besleney, Abaza, Abzeh, Bijeduğ, Kabartey, Natukay, Ubıh gibi kavimlerden oluşan Çerkezler üzerinde araştırma yapan dünyanın çeşitli yerlerinden araştırmacı, seyyah, diplomat ve bilim adamlarının ilgilisini ve merakını celbeden husus, tabii ki Ruslara karşı gösterdikleri mücadelenin yanında, onların kabile tipi yaşam tarzlarıdır. Avrupalılar, tıpkı Karadağlılar, Nasturiler, Süryaniler gibi çok gizemli ve keşfedilmeye değer buldukları bu kavimleri araştırmak ve incelemek istemişlerdir. Batının fiziki güzellik ve ideal vücut yapıları perspektifiyle bakmasına ve "Çerkez Güzeli" tabirinin de oluşmasına etki eden faktörler, gözleri Çerkez kadına çevirmiş ve bölgeye giden her yabancı mutlaka albenisi olan ve reytingi yüksek Çerkez kadınından bahsetme gereğini duymuşlardır. Hiç şüphesiz ki batıda böyle bir algının oluşmasında batılı yazarların, ressamların, şairlerin, Osmanlı Saraylarında ve Harem-i hümayunda çok önemli yerlere gelmiş Çerkez kadınlarının, gizemli hayatlarını oryantalist bakış açısıyla "bin bir gece masalları" edasıyla eserlerine yansıtmalarının (Sancar, 2009: 11) büyük bir etkisinin olduğu yadsınamaz. Çoğu hayal mahsulü olarak nitelendirilen bu eserler ve eserde kullanılan resimler, gerçekle hiçbir ilgisi olmasa da (Akgündüz, 2007: 32) Batılıların merakını gösterimesi açısından önemlidir. Gerçekten Osmanlı Devleti ve Batının bu kadar ilgisini çeken Çerkez kadını kimdir? Ve Çerkezlerde kadın anlayışı nedir? Buna bir göz atmakta fayda mülahaza ediyoruz.

Çerkezlerde Kadın Anlayışı

Dağlı bir toplum olmalarına rağmen, Osmanlı Devleti'ndeki diğer benzer toplumlarla kıyaslandığında Çerkezler, bazı noktalarda benzerlik olsa da kadına bakış ve davranış perspektifinde çok büyük farklılıklar göze çarpmaktadır. Çerkez toplumunda genel itibariyle, kadınına karşı saygı içeren ve kendilerine has incelik taşıyan adetler vardır. Bunu bölgeye giden yabancıların müşahede ve gözlemlerini içeren yazı ve makalelerden de anlayabilmek mümkündür. 18.yy'da Kafkasya'da görev yapmış olan Polonyalı Teofil Lapinski bunlardan birisidir. Lapinski, Çerkez kadınının çok saygın olduğunu ve o kültürde, ona duyulan saygının fevkalade olduğunu belirtmiştir (Berzegov, 2008: 1). Diğer taraftan Adigelerin Müslüman doğu toplumlarına benzemediği söylenirken doğu toplumlarında kadına karşı şiddetin ve onların ağır işlerde çalıştırılmasının sorumluluğunu İslam dinine yükleme yanlışlığına düşülse de (Mihail, 2001a: 1) Adige kadının toplumdaki yeri ile ilgili söylenen bu hususlar doğruluk payı içermektedir.

Çerkez toplumuna has adab-ı muaşeret kuralları ile ilgili birçok örnek verilebilir. Bunlardan birisi, kadının olduğu ortamda yüksek sesle ve bağırarak konuşulmaması, kötü sözler söylenmemesidir. O geldiğinde erkekler ayağa kalkar ve yer gösterirlerdi. Çarşıda, pazarda, çeşme başında, sokakta, kısacası kadının bulunduğu her ortamda hal ve hareketlerine dikkat etmesi gereken erkek, kadının göreceği şekilde hayvanlara kamçıyla vuramazdı. Aynı at arabasıyla gitmek zorunda kaldıysa, oturma düzenini, kamçılama işlemini kadının görmeyeceği şekilde ayarlardı. Atını sulamak isteyen bir Çerkez atlısı, çeşme başında su dolduran kadın varsa, onun işini bitirmesini bekler daha sonra atını sulardı. Ayrıca silah kullanılmaması gerektiği bilinciyle hareket ederek silahını gizleyen erkek (Mihail, 2001a:1) kadının yanında değil hiddet ve şiddet göstermek, münakaşa dahi yapamazdı. Kadın, yaşça büyük olmamak şartıyla her hangi bir erkeğe özel işleriyle ilgili emir verebilirdi. Zorluk derecesi ne olursa olsun erkeğin bu emri geri çevirmesi düşünülemezdi. Reddetmesi durumunda "Çerkes kavânîn-i içtimâ'iyesine *(Xabze)" karşı çıkmış olurdu* (Arslan, 2008:205). Hatta kadının önünden atla geçmek büyük ayıp olarak görülürdü. Böyle bir durumda atlının yapması gereken şey, kadını gördüğünde 30-40 metre kala atından inmekti. Atıyla yürüyorsa, durmalı ve kadının sağ tarafından geçmesini beklemeliydi. Karşılaştığı kişi duruyorsa o zaman atının dizginlerinden tutmalı ve geçinceye kadar hareket etmemeliydi (Papşu, 2003:129).

Çerkezlerin kadına bakışlarındaki nezaketi fark edenlerden birisi de Jan Şarl De Bess'tir. Belçikalı yazar 1829 yılında gittiği Kafkasya'da karşılaştığı bir manzarayı aktarmıştır. Atıyla giden bir adige erkeği bir kadına rastlayınca atından inmiş ve ona binmesini teklif etmiştir. Kadın bu teklifi kabul etmeyince erkek onunla birlikte yürümeyi tercih ettiğini ifade etmiştir (Mihail, 2001a:1). Zaten erkeğin böyle bir durumda atına binip yoluna devam etmesi büyük bir kabalık olarak algılanırdı. Çerkez atlının, bir erkekle karşılaşması durumunda atının eğeri üzerinde hafifçe doğrulması yeterli görülürken, bir kadınla karşılaştığında atından inmesi gerekirdi (Şerces ve Hakan, 2004: 46).

Bir kurallar bütünüyle yaşamaya alışan Çerkezlerin, yolda yürüyüşleri bile belli bir düzeni ve sistemi gerektirmiştir. Bir kadın ve bir erkek yolda yürüyorlarsa, kadın mutlaka erkeğin sağında olmalıdır. Küçük bir kız çocuğu dahi olsa, baba ona sağ tarafını verirdi. Evli bir kadın ise kocasının sol tarafından yürürdü. Anne ya da kız kardeş, erkeğin sağında yer alırdı. Bir kadın, iki erkekle birlikte yürüyorsa, yaşına bakılmaksızın ortada yer almalıydı. İki kadın bir erkekle yürüyorsa erkek ortada bulunmalıydı. Eğer iki kadından birisi erkeğin annesi ise o zaman anne ortada yer alırdı. Uyulması zor kurallar bütünü gibi gözükse de Adigelerin sahip olduğu bu ritüeller sayesinde, dışarıdan bakan birisi, gelenlerin akraba olup olmadıklarını anlayabilme şansına sahip olurdu (Şerces ve Hakan, 2004: 46).

Adige kültüründe kadının izlerini destanlarında da görmek mümkündür. Örneğin Nart destanlarında erkek kahramanlar hep ölürken, destandaki kadın imgenin hiç ölmemesi ona atfedilen değer nedeniyledir. Örneğin bu kahramanlardan birisi Seteney Guaşe, Çerkez mitolojisinde önemli bir konuma sahiptir ve kadındır. Güzel, akıllı ve alımlı olarak betimlenen Setenay, Nartların "annesi" ve "akıl hocaları" olarak nitelendirilir.

Kadının ağır işlerde çalıştırılması tarih boyunca değişik toplumlarda görülmüş bir uygulamadır. Özellikle dağlı toplumlarda bu çok sık görülen bir durumdur. Fakat bir dağlı toplum olmasına rağmen Çerkezlerde kadının ağır bir işte çalıştırılmasına göz yummak ayıp karşılanmıştır. Kadın ağır bir iş yaparken görülürse, derhal elinden iş alınır ve ona yardım edilirdi. Sınıfsal bir ayrım olmasına rağmen, ağır işte çalışan bir köle kadın olması durumunda bile yardım edilmesi nezaketen gerekli görülmüştür. Kadının el üstünde tutulması ve ona verilen değerin Adige töresinden kaynaklandığı fark edilmektedir. Çerkezlerde bir kadının ya da kızın "dans ettirmek" için dağa kaldırmanın olmadığı iddia edilirken "zamparalığın" sözünün dahi edilemeyeceği söylenmektedir (Yusuf İzzet Paşa, 2002: 245-247).

Met Çünatiko Yusuf İzzet Paşa "*Adigelerde erkeğin kadına el kaldırdığı, küfrettiği veya aşağılayıcı sözler söylediği duyulmuş görülmüş değildir*" derken aslında Çerkezlerde kadın algısının diğer toplumlardakinden çok farklı olduğunu ifade etmektedir. Yusuf İzzet Paşa, kitabında ayrıca doğu toplumlarında kadının "*sert yamaçlarda ziraat işlerinde, tarım işlerinde bahçe işlerinde*" çalıştırıldıklarına değinerek Çerkezlerde ise buna yer olmadığını ve kadının bir işgücü olarak görülmediğini savunmuştur (Yusuf İzzet Paşa, 2002:243-247). Gerçekten bu tespitinde haklılık payı vardır. Gerek Nasturi gerekse Süryani kadının bu şekilde ağır işlerde çalıştırıldığı vakidir (Dalyan, 2009: 49). Ama kadının ağır işlerde çalıştırılması sadece doğu toplumlarına has bir tutum değildir. Batıda yani Balkanlarda özellikle Karadağ'da kadının bir ırgat gibi çalıştırılması (Özcan, 2009: 37) bu tespitteki yanlışlığa bir örnek olarak gösterilebilir.

Çerkezlerde kadına verilen değeri biçimsel bulan yazarlar da olmuştur. 1837-38 yıllarında bölgeye gazeteci olarak giden Times muhabiri John Longworth, hatıralarında Çerkezlerin sosyal kurumlarının dayanıklılığına, ayrıca yüksek dağlar ve ormanlar nedeniyle dış etkilerden zarar görmediğine değinerek, gelenek ve göreneklerini bozulmadan korumayı başardıklarını söylemiştir (Longworth, 1996: 36). Fakat Longworth, Çerkeslerin kadına atfettiği söylenen değerin aksi yönünde ifadeler kullanmıştır. İngiliz gazeteci, misafir olarak kaldığı bir evde, evin kadınlarına, yanında getirdiği hediyeleri bizzat takdim etmek için evin erkeği tarafından davet edilmesi sırasında kullanılan üslubun hiç hoşuna gitmediğini söylemiştir. Davetten, bayanları ziyaret etmek için değil, daha çok oraya *gitmek* ve *bakmak* şeklinde olduğu için rahatsızlık hisseden yazar, kendisine sanki evde bulunan "atları" gösterecek tarzda ve tonda konuşulduğunu belirtmiştir. Longworth ayrıca Çerkez kadınına parasal değerler biçilmesinin Kafkasya'da normal karşılanan bir anlayış olduğunu belirtmiştir(Longworth, 1996: 41-43).

Ailede Kadının Yeri ve Evlilik

Aile kurumunun en önemli yapı taşlarından birisini oluşturan kadın, Çerkez toplumunda aileye atfedilen önemle doğru orantılı olarak en yüksek değerini almıştır. Evde babanın sözü geçse de onun hâkimiyeti, aile fertlerine esaret hayatı yaşatacak ölçüde olmamıştır. Baba mutlak hâkim olmak gayreti içinde bulunmaz, ailede birliği sağlamaya çalışırdı. Aile fertleri ise evin reisine her zaman saygılı olurlardı. Dışarıdan bakıldığında Çerkez aile yaşantısı diğerlerine nazaran farklı ve kurallarla adeta boğulmuş bir görüntü çizmektedir. Daha çok "resmiyet"in hâkim olduğu ailede, nezaket hep ön plana çıkmıştır. Ailede mutluluğu amaçlayan bu resmiyet Çerkezler tarafından yadırganmamış ve sıkıcı bulunmamıştır (Baj, 1969: 18).

Çerkez kızı için hayat, evlilik öncesi ve evlilik sonrası diye ikiye ayrılmaktadır. Evlilik öncesi Çerkez kızlarının, gelenekleri göz önüne alındığında şaşırtıcı derecede özgür olduklarına değinen Avrupalı yazarlardan Hangworth, Avrupa kadınlarında dahi göremediği özgürlüğü Çerkez kızlarında gördüğünü belirterek şaşkınlığını gizleyememiştir. Yine James Stanislaus Bell, Çerkez kızlarının daha Avrupai olduğunu ifade etmektedir. Kızların erkeklere hediye verebilmeleri ve onlardan hediye alabilmeleri, sahip oldukları bu rahatlığa bağlanmıştır. Kızların erkeklerle konuşmasında ve onlarla diyalogda bulunmasında sakınca görülmemiştir. Fakat bu diyalogda da bir edeb çizgisi mutlaka gözetiliyordu. Bazen Çerkez kızlarının, evliliğin bütün bu özgürlüğün bitmesine neden olacağı korkusuyla yaşları ilerleyinceye kadar evlenmedikleri oluyordu (Baj, 1969: 42-49).

Evli kadınları sosyal ortamlarda kolay kolay görebilmek mümkün değildi. Onların görevi, çocuklara bakmak ve ev işleriyle ilgilenmekti. Fakat Kız çocukları, bunun tam tersine çok özgürce büyütülür, el üstünde tutulurdu. Erkeklerin bulunduğu topluluklara saçları açık bir şekilde gidebilirlerdi (Tornau, 1999: 151). Aile

içinde kız çocuklarına çok nazik ve kibar davranılırdı. Öyle ki evin babası bile sadece evin kızına karşı hoşgörülü ve yumuşak davranırdı. Dolayısıyla bu davranış şekli, Çerkez kızının daha nazlı büyümesine yol açardı. Bu nezaket ve zarafet, bazı eğlence ve ziyafet ortamlarında da kendini göstermiştir. Kadınlar ve genç kızlar, ziyafet sırasında yediklerini erkeklerden saklarlar, onlara göstermemeye çalışırlardı. Bu davranış onları gizemli kılarken yemek yerken olulaşabilecek nahoş görüntülerden kendilerini azat etmiş olurlardı. Çünkü onlar için aç kalmak aç gözlü gibi görünmekten daha iyiydi (Lyulye, 1998: 74). Nitekim Evliya Çelebi Çerkez kadınıyla ilgili "bütün avratları beyaz giyerler, kibardırlar" (Evliya Çelebi, 1970: 255-264) diyerek onların nezaketine dikkat çekmiştir. Çerkez kadınına gösterilen hürmet, kızların ve erkeklerin bir araya geldiği düğün dernek gibi ortamlarda daha belirgin bir şekilde görülmüştür. Mortimer, Kafkasya'da bir Çerkez ailesini ziyaret ettiğinde evin 16 yaşındaki kızının yüzünün açık olduğunu, kadının ise daha kapalı giyindiğini söylemiştir (Mortimer, 1852: 146-147). Anlaşılan o ki Çerkezler örtünme konusunda rahat davranmışlardır. Evde erkek olmadığı zamanda bile evde yaşlı bir kadın bulunması şartıyla (Tornau, 1999: 151) erkek misafir ağırlanabilmesi, genç kızlar ve kadınların düğünlerde erkeklerle elele tutuşabilmeleri (Kaflı, 1942: 40), İslami kaidelerin hâkim olduğu Çerkezlerde, farklı bir durum olarak yorumlanmaktadır.

Aile fertlerinin evin kızına karşı gösterdikleri bu ince ve nazik tutum, onun evde misafir olarak görülmesinden kaynaklanmaktaydı. Zira o bir müddet sonra evlenip gidecektir ve evin "ziyneti"dir (Yusuf İzzet Paşa, 2002:247). Fakat misafir de olsa evin kızı annesinin en büyük yardımcısıdır. Dikiş dikmek bir Çerkez kızın evde yapabileceği başlıca iştir. Erkek çocuğu bir savaşçı gibi yetiştirilirken Kız çocukları da kendisini yetiştirmek ve eğitmek için verildiği ailenin hanımı tarafından dikiş, nakış öğretilerek, ev hanımı olması yönünde hazırlıklar yapılırdı. (Güngör, 2004: 63-71; Tavkul, 2007: 62-63). Yine İplik eğirmek, şayak dokumak da, kızın görevleri arasında sayılırdı. Çalışma ve el sanatlarında beceri ve kabiliyet iyi bir kızın en belirgin özelliklerindendi. (Tornau, 1999: 151) Aile fertlerinin elbiselerinin temizliği, yırtığı söküğü ondan sorulurdu. Evin temizliğindeki ve badanasındaki eksiklik, Çerkez kızının hanesine eksi olarak yansırdı. Aslında tüm bunlar Çerkez kızının ev kadınlığına alışması ve iyi bir eş olabilmesine yönelik gayretlerdir. Hatta denebilir ki hamaratlık güzellikten önemlidir. Çünkü Çerkezler, kızların güzelliğine değil onların tertipliliğine ve düzenliliğine özen gösterilirdi. (Baj, 1969: 45). Evlenilecek kızın çok zayıf ve çelimsiz olmamasına dikkat edilirdi. Diğer taraftan çok kilolu olanı da tembel olabileceği düşüncesiyle tercih edilmezdi. Önemli olan yüz güzelliği değil kuvvetli bir beden, "solmayacak güzel bir endam"dır.

Misafirleri ağırlamak ve onların gönlünü hoş tutmak ailedeki her bireyin vazifesiydi. Çünkü misafir kutsaldı. Misafir geldiğinde yabancı da olsalar evin kadını ve kızı mutlaka ayağa kalkarlar, onlar oturuncaya kadar da oturmazlardı. Çok fakir bir misafir olsa dahi, aynı şekilde davranırlardı (Mortimer, 1852: 146-147) Longworth buna benzer bir izlenimine kitabında yer vermiştir. İngiliz misafir ev sahibiyle eşinin ve kız çocuklarının bulunduğu odaya gittiğinde, hepsi birden ayağa kalkmışlar ve misafir oturmadan da oturmamışlardır. Yazara göre kadınların ayağa kalkmaları, onların endamını bozmaktadır. İngiliz yazar, getirdiği hediyeyi direkt evin hanımına kendisi vermek istemiş ama bu uygun görülmemiş, elden ele uzatılarak kendisine ulaştırılmıştır (Longworth, 1996: 41-43). Aslına bakılırsa bu durum çok da şaşırtıcı değildir. Kadınların ayağa kalkması, misafirlerin erkek olmasından değil, misafir olmasından kaynaklandığı ihtimali yüksektir. Yine Abhazya yolundaki Agıpsa Köyünde rastgele bir eve misafir olan Feodoroviç Tornau, anılarını anlattığı kitabında karşılaştığı misafirperverliğe değinmiştir. Tornau, ev sahibi kızın elinde havluyla geldiğini, ardından köle kızın ibrik ve leğen getirdiğini söyleyerek, ev sahibi kızın misafirlerin ayaklarını yıkadığını belirtmiş ayrıca bunun misafire hürmeti gösteren bir adet olduğuna vurgu yapmıştır (Tornau, 1999: 109).

Diğer taraftan evlenilecek kişinin seçilmesi konusunda bir kısıtlama da yoktur. Çerkez kız ve erkeklerinin evlenecekleri kişiyi seçebilecekleri, uzun uzun konuşup tanışabileceği "kaşenlik" denilen bir arkadaşlık müessesesi oluşturulmuştu. Genç Çerkez kızları ve genç Çerkez erkeklerinin evlenmeden önce birbirlerini daha iyi tanıma ve anlama maksadıyla yaptıkları arkadaşlık ilişkisine *kaşenlik* adı verilmekteydi. Kendi içinde birtakım kuralları olan kaşenlik müessesesiyle erkekler ve kızlar, düğün dernek gibi ortamlarda rahat görüşme fırsatı buluyorlardı (Papşu, 2004: 38). Aynı sülaleden kız ve erkek kaşen olamazlardı. Ayrıca kaşenlikte önemli bir nokta ise, kaşenlerin birbirleriyle toplumdan uzak ve gizli yerlerde konuşmalarının ve görüşmelerinin uygun görülmemesiydi. Görüşmeler sonucu birbirlerini tanıyan ve birbirlerine uygun olduklarını düşünen gençler, evlenmeye karar verirlerdi. Evlenme teklif edilen kız, eğer teklifi kabul ederse artık yeni bir dönem başlamış oluyordu. Teklifin kabul edilmesiyle birlikte, eskiden birbirleriyle samimâne konuşan hatta şakalar espriler yapan çiftin arasına, artık resmiyet girmiş oluyordu. Bundan böyle hal ve tavırlarında ciddiyet ve resmilik olmak zorundaydı. Aldıkları evlilik kararını annesi ve babasıyla rahat rahat oturup konuşması diğer toplumlarda normal karşılanabilse de Çerkezlerde utanılacak bir davranıştı. "*haynep*" olarak adlandırdıkları utanılacak davranışlar (Arslan, 2008: 15) Çerkez toplumunda dikkatle riayet edilen hususlardı.

Fakat kaşenlik süreç çok uzun sürmekteydi. Evlilik yaşında bir standart olmayıp, kavimlere göre değişiklik arz etmekteydi. Güney Dağıstanlılar, Gürcüler ve Abazinlerde kız çocuklarını evlendirme yaşı 12 iken, Çerkezlerde ise tam tersine 20 yaş ve üzeri kızların evlenebildiği belirtilmiştir (Tornau, 1999: 192-193). Evlilik yaşının geciktirilmesinin çeşitli sebepleri vardı. Kaşenlik âdetini, bu gecikmeye bir neden olarak gösterebiliriz. Akraba ölümleri evliliği geciktiren nedenlerden bir diğeridir. Zira akrabası ölen bir kızın yas tutması gerekiyordu. Birkaç ay süren yas bittikten sonra tam evlenecekken, bir başka akrabasının vefatı bir yas dönemini daha başlatıyordu (Ersoy ve Kamacı, 1992: 146-147). Bu da gençleri zor durumda bırakırken evliliğin de gecikmesine neden oluyordu. Bunun yanında Çerkez kızının eğer abisi evlenmemişse onun da evlenmesi beklenirdi. Günümüzde bu âdetin devam ettirildiği görülmektedir. Ayrıca Çerkez kızlarının evliliğe hazır olması için annelik yapabilecek vasıflarda olması gerekirdi. Nitekim kızların evlilik için biraz yaşlıca olmaları bir eksiklik olarak görülmezdi.

Kız alıp verirken aynı sınıftan olmalarına dikkat edilirdi. Sınıf farklılıklarından kaynaklanan katı uygulama evlilikte de kendini göstermiştir. *Bey* sınıfına mensup bir kız, köleyle evlenemezdi (Güngör, 2004: 63-71). Her Çerkez ancak kendi dengiyle evlenebilir (Bala, 1972: 377) aşağısına "tenezzül" etmezdi (Ahmed Cevdet Paşa, C.I, 1966:244). Zira toplum, Prens (pşi) soylular (vork) köleler (pşitl) gibi sınıflara ayrılmıştı ve sınıflar arası geçiş kolay değildi. Karaçaylarda prens ve soylular bir köle kızla evlenirse doğan çocuklara "canka" denirdi. Bu prensten sonra oluşan yeni bir tabakadır (Tavkul, 2007: 327). İslamiyet'in kabulüyle birlikte sınıf ayrımı tam olarak olmasa da büyük oranda kalkmış ve sınıf ayrımı gözetmeksizin evlilikler gerçekleşebilmiştir (Güngör, 2004: 63-71). Fakat yine de eşitliğin tam anlamıyla uygulanmadığı ve sınıfsal ayrımın devam ettirildiği görülmüştür. Asilzadeler "basit halk"la eşit oluncaya kadar hep imtiyazlarını ve ayrıcalıklarını korumuşlardır. Asilzadeler alt sınıflardan kız alabilirken, hiçbir asilzade, kızını *"basit halktan"* bir erkekle evlendirmemiştir (Lyulye, 1998: 57). Kendi sınıfından olmak şartıyla kızlarını evlendiren asilzadeler, böylelikle asaletlerini ve kendilerine has güzelliklerini koruyabildiklerine inanırlardı (Wagner, 1999: 88). Burada önemli olan husus, kızın bir "paye" kazanmasını sağlamaktır. Dolayısıyla kızlarını her zaman bir üst tabakadan Çerkez ailelere vermek isterler, kız alırken de alt tabakadan aileleri tercih ederlerdi. Böylelikle kadının, kendisinden daha varlıklı ve soylu bir aileye verilmesi sağlanarak, ona paye kazandırılmış olurdu. Bu koyu çizgiler başka milletlere kız verme ve başka milletlerden kız alma konusunda da kendisini göstermiştir (Baj, 1969: 48). Taassup ölçülerine varan bu tutuma neden olarak da, kendi kızlarına her konuda güvenirken, başka milletlerin kızlarına o ölçüde güvenmemeleri gösterilmektedir.

Çerkezler aynı boydan insanlarla evlenmezler ve akraba evliliği kesinlikle yapmazlardı. Köleleri bile başka bir sülaleden evlendirmişler ve akrabaya vermemişlerdir. Aynı aileden olduklarını düşündükleri için akraba olan kız ve erkek birbirlerine başka gözle bakmaz, bakamazdı. Zaten bu durum yabancılar tarafından yadırganmış ve hayatın zorlaştırılması olarak yorumlanmıştır (Bell, 1840: 347). Başka hiçbir Müslüman toplumunda görülmeyen bir adet de, dayı ve amca çocuklarına kız verilmemesi âdetiydi. Dayı çocukları ya da amca çocukları, ailenin bireyleri olarak kabul edildikleri için birbirlerine evlenilecek insanlar gözüyle bakmaları mümkün değildir (Yusuf İzzet Paşa, 2002: 243). Buna ilaveten evlenen gençlerin sütkardeş olmamaları, başka bir dinden olmamaları göz önünde bulundurulması gereken önemli bir şarttı (Güngör, 2004: 63-71). Dikkat edilirse Çerkezler kimi uygulamalarda İslam dinini referans alırken, bazı uygulamalarda ise İslamiyet'in kabulünden önceki kültürü ve âdeti devam ettirmişlerdir.

Başlık Parası: Vase

Başlık, Romalılar, Museviler, Araplar gibi farklı din ve kültürlerde, kıza ve ailesine evlenirken erkek tarafından verilen para anlamıyla kullanılmıştır. Romalılar'da, Musevilerde ve Cahiliye devri Araplarında bir "satış bedeli" olarak yorumlanırken,(Akgündüz, 1992: 132) başlık parasına Çerkez toplumunda pozitif bir anlam yüklenmiştir. Başlık parası anlamına gelen *vase*de önemli olan kızlara verilen değerin gösterilmesidir. Öncelikle erkek evleneceği kızın dayısına, evlenebilecek yaşta ve olgunlukta birisi olduğunu göstermek için bir atı tutar getirirdi ki ne kadar cesaretli ve yiğit olduğu görülsün (Saltık, 1998: 37-38). Tabii ki bu tek başına kızı almaya yeterli olacak bir gösterge değildi. Çerkez kızıyla evlenmeye karar veren erkek, vaseyi gözden çıkarmak durumundaydı. Çok yüksek meblağlar tutabilen vase, zaman zaman gerek Avrupalı gezginler gerekse de araştırmacılar tarafından, Çerkez kızının satılması olarak ele alınarak eksik ve yanlış değerlendirmelerde bulunulmuştur. Burada önemli olan soru, başlık parasının kimin için harcandığıdır. Çerkez kültüründe bu paranın, baba tarafından, damadıyla birlikte kendisine yaptığı ilk ziyarette kızına hediye olarak verildiği görülmektedir. Zaten başlık parasının bu manasıyla İslam dininde evlilik esnasında ödenen para veya malı ifade eden *mehir* ile aynıdır (Aydın, 2003:390). Fakat bunun yanlış yorumlandığı ve suiistimal edildiği de gözlerden kaçmamaktadır.

Vase olarak, Çerkez kızı için ortaya koyulan para az olursa, bunu kızın ailesi, kızlarına önem verilmediği şeklinde yorumlar ve hakaret olarak algılarlardı. Öyle ki kızın gururunun kırılacağı ve incineceği düşüncesiyle, böyle bir duruma mahal vermemek için, erkek tarafı daima vaseyi yüksek tutmaya özen gösterirdi. Vase, nakit olarak verilebileceği gibi at, silah, öküz, çok daha eskiden ok ve yay olarak da verilebilirdi. İslamiyet'in kabulünden önce başlık olarak ebeveyne ve geline köle verildiği görülmüştür. Ayrıca vase, baba tarafından kullanılamazdı. Değil baba, kızın kardeşleri dahi bu eşyaları kullanamaz ve atlarına binemezdi. Bu çok büyük bir saygısızlık, görgüsüzlük ve nahoş bir davranış olarak değerlendirilirdi. Parasızlık nedeniyle evlenemeyen fakirlere ise, soyunun ileri gelenleri ve zenginleri yardım ederek, gerekli vaseyi temin ederlerdi (Baj, 1969: 50-52).

Diğer taraftan başlık parası verildikten sonra, erkek kızı reddeder ve evlenmekten vazgeçerse, bu da aileye karşı çok büyük bir hakaret anlamına gelirdi. Önceden alınan başlık parası geri verilmez, hatta tespit edilen miktarın yarısının tamamlaması söylenirdi. Başlık parasının miktarı sınıflara göre değişiklik arz etmekteydi. Prens kızı için 50-100, asilzade kızı için 30, basit halk (tflokotl) kızı için 25 *şha* olarak belirlenmişti (Lyulye, 1998: 96)[1]. Parasızlıktan evlenip aile kuramayan ve çoğalamayan Çerkez gençlerin mağduriyetleri nedeniyle, tartışmalı hale gelen ve eleştirilere hedef olan vase âdeti, 19. yüzyıl sonlarına kadar Çerkez toplumunda geçerliliğini devam ettirmiştir (Yusuf İzzet Paşa, 2002:244).

Unutmamak gerekir ki başlık parası bulmakta zorlanan erkekler, çareyi sevdiği kızı kaçırmada buluyordu. İki gencin birbirleriyle evlenme konusunda anlaşmalarına ve birbirlerini sevmelerine rağmen kız kaçırma, gelenek halini almıştı (Ahmet Cevdet Paşa, C.I 1966: 254). Evlenme törenlerinin vazgeçilmezi haline gelen kız kaçırma, bugün hala kırsal kesimde yaşayan Çerkezler tarafından yaşatılmaktadır (Büyük Larousse, 1986: 2651). Fakat erkeğin kızı kaçırırken dikkatli olması ve kesinlikle yakalanmaması gerekiyordu. Eğer yakalanırsa bütün eşyaları, atı, silahı elinden alınıyordu. Bu da tabii olarak bir Çerkez erkeği için çok ağır ve utanç verici bir durumdu. Bu utanç verici durumdan kurtulmak için kefalet ödemesi gerekiyordu. Yüksek meblağlar ödeyerek, atını silahını ve elbiselerini aldıktan sonra ancak kızı tekrar kaçırma hakkına sahip olabilirdi. Fakat ikinci bir denemeyi yapmaya yeltenen genelde olmuyordu. Zira hiçbir Çerkez kızı bu utanç verici duruma düşen ve kendisini de utandıran bir durumdaki erkekle evlenmek istemezdi.

Çerkez kızın Gelinlik Dönemi

Uzun süre devam eden düğünler aralıklarla bir yıl sürerdi. Kız evinde düğün yapılması asalete ters bir davranış olarak görülür ve ayıp karşılanırdı. Çünkü kız evi, evladını yuvadan başka bir yuvaya gönderen anne ve babanın acısıyla doluydu. Çerkez kızı gelin oldu mu, bir müddet baba evinden damat evine kimse gitmez, onları ziyaret etmezdi. Bundan maksat kızın yeni evine alışmasını kolaylaştırmaktı. Çerkez gelini evliliğin ilk zamanlarında eşinin akrabası olup kendisinden yaşça büyük olan kadınların yanında oturamaz, konuşmaz ve yemek yemezdi. Konuşabildiği ve sohbet edebildiği kişiler sadece yaşıtlarıydı. Kayın pederinin, kayınvalidesinin, kocasının, büyük kayın biraderinin, büyük görümcelerinin adlarını teleffuz edemezdi. Kayın peder ve kayın validesinin isimleri söylendikçe, onlara saygısını ifade etmek için ayağa kalkardı. Kocasının akrabasından onun yanına ziyarete gelenler, çocuk dahi olsa gelinin ayağa kalkması, hürmettendi (Baj, 1969: 56). Çerkez kadını evlenmeden önce aile ve sosyal ortamlarda daha rahat bir tavır takınabilirken, evlilikle beraber daha ağırbaşlı olmak durumundaydı. Kayın pederiyle konuşamaz, kapıdan çıkarken sırtını dönemezdi. Geri geri giderek yüzünü kayınpederine dönük vaziyette kapıdan çıkmalıydı. Çerkez gelin aile büyüklerinin yanında oturuşuna da dikkat etmeliydi. Ayak ayaküstüne atması hoş karşılanmayan gelin, kendisine söz verilmedikçe konuşmaz ve sesini yükseltmezdi. Eğer gelin, kayınpederiyle aynı odada bulunmasını gerektiren bir durum oluşursa, o zaman kapı önünde ayakta bekleyerek, "gelinlik" yapardı. Bu "gelinlik" dönemi, kayınpederin geline bir hediye almasıyla sonlanırdı. Çerkez kızı gelin olduktan sonra ilk günler evinden hatta odasından hiç çıkmaz ve kayınvalidesinin odasına giremezdi. Ona hiçbir iş yaptırılmadığı gibi, yemekler odasına götürülür ve ona hizmet edilirdi (Bağ, 2001: 112). Hatta evlendikten birkaç yıl sonrasına kadar bile el üstünde tutulur, çalıştırılmazdı (Yusuf İzzet Paşa, 2002: 247).

Damat ise gelinin yanına öyle göstere göstere girmez, geceleri gizlice girerdi. Sabahleyin erkenden odadan çıkar giderdi. Damadın da yapmaması gerekenler bir hayli fazlaydı. Kayınpederinin ve kayınvalidesine görünmemesi kapılarının önünden geçmemesi, kızın büyük amca ve dayılarına görünmemesi yolda görse yolunu değiştirmesi gerekmekteydi (The Penny Magazine, 1838: 151). Asil ve büyük ailelerde, bu yasağın daha uzun yıllar devam ettirildiği söylenmektedir.

[1] Şha "baş" anlamına gelmektedir. Tam olarak karşılığını tesbit etmek güçtür. Lakin yaklaşık olarak iyi bir miğfer, dirseklikler, kılıç, yay, tüfek, en çok 60 öküz en az 60 koyun bir şha ettiği tahmin edilmektedir.

İki -üç ay ya da bir yıl içerisinde düğün yapılırdı. Başka bir ifadeyle bir yıl kadar süren düğün neticesi, artık Çerkez gelini o evin bir ferdi sayılırdı. Kayınvalidesinin odasına girebilir ev işlerini yapabilir, hizmet edebilirdi. Böylelikle gelinin misafirliği bitmiş, yeni bir döneme adım atılmış oluyordu. Bu yeni dönemde "prenseslik", yerini "ev kadınlığına" bırakıyordu.

Evlilik ve Çerkez Kadını İçin Yeni Bir Dönem

Görüldüğü gibi Çerkez kızı için evlilik aslında özgürlüğün bittiği andır. Evlilik başka sorumluluklar başka vazifeler getirmektedir. Çerkez kadını evlendikten sonra da soyadını muhafaza ederken, eşinin ona adıyla değil soy ismiyle hitap etmesi saygı gördüğünün belirtisiydi. Evli kadın, sosyal hayatta kolay kolay ulaşılamaz bir noktaya geliyor ve pek ortada görünmüyordu. Bir takım sorumluluklar ve yükümlülükler edinen kadın, kocasına karşı saygıda asla kusur etmezdi. Örneğin, kocası su içerken kızıyla birlikte ayağa kalkardı. (Baj, 1969: 22) Bu, kadının eşine duyduğu saygından ileri gelmekteydi. Bu saygı öyle ileri derecedeydi ki bir kadın, kocası izin vermedikçe oturmazdı (Yusuf İzzet Paşa, 2002: 245).

Kadınlarla vakit geçirmek bir erkek için "küçültücü" bulunduğu için evde bulunsa dahi, kadınların yanında durmazdı. Erkeğin gündüz vakti eşinin yanına gitmesi ve onunla yemek yemesi, kadınların etkisinde kalmak gibi yakışıksız bir davranış olarak kabul edilirdi (Yusuf İzzet Paşa, 2002: 245). Çerkez ailesinde Anne, babadan sonra gelmesine rağmen ev işleri anneden sorulmaktaydı. Eğer baba, annenin ev işlerine karışırsa bu anneye yapılmış büyük bir saygısızlık olarak addedilirdi. Yani kadın bir nevi evin sahibiydi ve evin işleri ondan sorulurdu.

Çok çocuk sahibi olmak bir Çerkez kadını için şereftir. Bu aynı zamanda ailenin gücünü artıran bir unsur olarak karşılanırdı. Çocuğa verilen bu önem, günlük yaşamda hamile kadınları ağır işlerde çalıştırmama şeklinde tezahür etmiştir. İki aya kadar Çerkez kadını, hamile olduğunu gizler, kimseye söylemezdi. İki ayın ardından ebeye muayene ettirilir ve onun doğumu kolaylaştırmak için gösterdiği egzersizler yaptırılırdı. Bu egzersizler arasında, bir karış yükseklikten zıplamak ve tek ayaküstünde sekmek de vardı. Bebek doğduktan ve göbek bağı kesildikten sonra akarsuya götürülür ve soğuk suya batırılırdı. Bu şekilde onun daha sağlam ve dayanıklı olacağına inanılırdı. Doğum yapan Çerkez kadını, artık gücünü kanıtlamış, gerçek bir kadın olmuştur. Çocuk doğurmadan önce eşinin sofrasına oturamayan ve alenî bir şekilde görüşemeyen kadın, artık kocasıyla birlikte yemek yeme payesine erişmiştir (F.F.Tornau, 1999:151, Bala, 1972: 377). Normalde erkeğin karşısında kızı ve eşi oturabilse de sofrada durum değişir, erkek yemeğini tek başına misafir odasında yerdi. (Saltık, 1998: 42).

Bilinenin aksine Çerkezlerde çok eşlilik vardı. İslamiyet'ten ve Hıristiyanlıktan çok önce de Çerkez toplumunda çok eşliliğin var olduğu bilinmektedir (Yusuf İzzet Paşa, 2002:245). Fakat 19.yy'a gelindiğinde birden fazla kadınla evlenen Çerkezlerin sayısında azalma olmuştur. Her şeye rağmen çok eşlilik Çerkezler arasında varlığını sürdürmüştür. Tornau 19. yy'da Çerkezlerin arasında bulunmuş bir Rus subayı olarak yazdığı anılarında bunu doğrular nitelikte örnekler vererek kimi Çerkezlerin üç eşinin olduğunu ve her birisinin ayrı odasının olduğunu belirtmektedir (Tornau, 1999: 151).

Çerkezlerde Kan davalarında Kadın

Kan gütme ve kan davaları Çerkez toplumunun gerçekleri arasında kendisine yer bulmuştu. Kan davalarının başlangıç noktasında yine "kadın" faktörünün olduğu görülmektedir. Bir Çerkez için belki de en büyük hakaret ve çıldırtıcı hadise, akrabasından olan bir kadının ya da kızın öldürülmesidir. Böyle bir durumda kan davasını ölümsüz durdurmak ve barışı sağlamak mümkün değildir. Ayrıca gelinin daha baba evindeyken başkaları tarafından kaçırılması, erkek için dayanılmaz bir ızdırap olurdu. Böyle bir "utanç"ın ancak kanla temizlenebileceği düşüncesiyle hareket eden erkek, genellikle elini kana bulamadan işi sonuçlandıramazdı (Lyulye, 1998: 88). Kız, istenmeyen birine ya da farklı sınıfa mensup birisine kaçtıysa, bu da kan davalarının başlamasına neden olabiliyordu (Tornau, 1999: 129-130).

Her iki şekilde de kadın acıdan nasibini alıyor, mağdur olan yine kadın oluyordu. Eşi herhangi bir şekilde öldürülen ya da ölen Çerkez kadınının ona karşı sorumluluğu bitmezdi. Kocasının ölüm haberini aldıktan sonra ağıtlar yakar ve tırnaklarıyla adeta kendini parçalardı. Bu üzüntüsünü yansıtma şekliydi. Yüzünü ve göğsünü tırnaklarıyla parçalarcasına yırtınır, dövünür, kanlar içinde kalırdı. Böyle bir hadiseye şahit olan Feodor Feodoroviç Tornau, bunun Abhaz kabilesinin örf ve adetlerinden kaynaklandığını belirtmektedir (Tornau, 1999: 64). Çerkez kadını, eşine olan sadakatini ve bağlılığını ölümü sonrasında onu yalnız bırakmayarak ve 40 gün boyunca mezarını ziyaret ederek gösterirdi.

Kadın, kan davasının başlamasına sebep teşkil etse bile, kan davalarında kadına dokunulmaz, öc kadından alınmazdı. Aslında bu yönüyle, Karadağ kadınına karşı gösterilen tavırla benzerlik arz etmektedir. Zira Karadağ'da da kabile tarzı bir yaşam sürdüren halk, aralarındaki kan davalarında kadınlara dokunmamaya özen göstermişlerdir (Özcan, 2009: 32). Kadının kan davalarında "mağdur" olduğu kadar, bunun durdurulmasında bir aktör olabileceği de görülmüştür. Zira kan davası güden kabileler içinde öldürülen birisinin intikamını almak için yola koyulan bir gurubu, ancak bir kadın ricacı araya girerek kararlarından vazgeçirip geriye döndürebilirdi (Mihail, 2001b: 1). Ayrıca kan davalarını durdurmak için ilginç gelenek ve adetler uygulanırdı. Örneğin, kan davası taraflarından bir erkek, öldürülmekten kurtulmak ve kan davasının sona ermesini sağlamak için karşı tarafın annesine tanınmayacak bir kılıkta giderek, onun sütünü emerdi. Daha sonra durumun farkına varan anne açıklama yaparak kan davasının bittiğini çünkü tarafların sütkardeş haline geldiklerini söylerdi (Kaflı, 1942: 44; Ahmet Cevdet Paşa, 1966: 250-251)[2]. Dikkat edilirse burada da kan davalarının bitirilmesine vesile teşkil eden kadındır. Barış elde edilirse, yani kadının ya da genç kızın namusunun lekelenmesi ve hakarete uğradığı iddiasıyla başlayan kan davasında uzlaşmaya varılırsa, öldüren kişi kan bedeli olarak 24 büyük baş hayvan vermek zorundaydı (Lyulye, 1998: 93). İslam dinini kabul etmeleriyle birlikte kan davalarının Çerkezler arasında azaldığı, fakat tam olarak bitmediği görülmektedir. Kafkasların sahip olduğu engebeli doğa şartların ve yüksek dağların, Çerkez toplumunun İslamiyet öncesi farklı inanışları terk etmesini zorlaştırdığı ortak kanaattir.

Toplumsal yaşamda Çerkez kadını

Çerkez kadını toplumsal faaliyetlerde de kendini göstermiştir. Yüzyılın başında Anadolu'daki Çerkez kadınları kültürlerini anlayışlarını ve değerlerini koruma amacıyla "Çerkes Kadınları Teâvün Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Çerkez tarihçilerden 1918 yılında Met Çunatiko Yusuf izzet Paşa'nın öncülüğünde, Beşiktaş'ta kurulan "Çerkez Kadınları Teavün Cemiyeti", hem Çerkez kadınları arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlama amacını taşıyor, hem de eğitim faaliyetleri için girişimlerde bulunuyordu. Kurucular arasında Hayriye Melek Xunç, Makbule Berzek, Emine Reşit Zalique, Seza Poox ve Faika Hanım vardı (Güsar 1975: 22) Bu dernek Osmanlı Devleti'nde ilk defa Müslüman tebaaya ait bir okulu açarak "Çerkes Numune Okulu" adıyla faaliyete geçirmişlerdir (Güsar 1975: 46; Aksoy, 2003: 100-102). Çerkez kız mektebi olarak da bilinen bu okul, Çerkes Kadının toplumsal sorumluluk üstlendiğinin de bir işaretidir. Bu okulun dikişhanesinde maddi durumları iyi olmayan Çerkez kadınları çalışır ve üretirlerdi (Güsar 1975: 46). Çerkezce dil eğitiminin de verildiği okul, Anadolu'daki Çerkezlerin eğitimleri ve kimliklerini korumaları yönünde çalışmalar yapmıştır. Çerkez Kadınları Teavün Cemiyeti 1923 yılında Lozan Antlaşması gereği kapatılmıştır.

Bilindiği üzere sosyal statüde kadın erkeğe bağlıydı. Aynı zamanda kadın erkeğin yardımcısıydı. Evin işlerinin yanında aile ekonomisine, yaptığı yün, deri ve keten işleriyle katkıda bulunurdu. Çocuk yetiştirmek ve yemek hazırlamak da yine kadının görevleri arasındaydı (Güngör, 2004: 63-71). Doğu toplumlarıyla kıyaslandığında Çerkez kadınına sosyal yaşamda daha yüksek bir statü verildiği iddia edilmektedir. Şöyle ki Çerkez toplumunda erkek çalışıp kazanır, evine ekmek getirir, kadınsa evinin hanımıdır ve evi çekip çevirir. Evin temizliği yemeklerin hazırlanması pantolonların yıkanıp kalpağın hazırlanması, mestlerin ve ayakkabıların giyime hazır hale getirilmesi kadına biçilen görevler arasındadır (Yusuf İzzet Paşa, 2002: 247). Çerkez kadını çok iyi dikiş dikerdi. O derece iyi dikiş dikerdi ki diktiği dikiş açılmadan kumaş yırtılırdı. Taklit edilemeyecek kadar benzersiz gümüş işlemeler yapan Çerkez kadını, pratik ve ince zevkli olarak tasvir edilmiştir (Tornau, 1999: 151).

Çerkez Kanunlarında Kadın ve Namus Kavramı

İslam dininin kabul edilmesiyle birlikte şer'î bazı hususlar toplum yaşantısına şekil verirken, aynı zamanda 'Adığe Khabze' adını verdikleri toplumsal kurallar da işlemeye devam etmiştir. Çok sert ahlak kuralları vardı ve bu kurallara sınıf ayrımı gözetmeksizin herkes uymak zorundaydı (Bala, 1972: 377). Toplumda her katmanın görevlerini ve haklarını belirleyen bu kurallar sayesinde çerkes toplumu çözülmekten ve asimilasyondan korunabilmiştir (Güngör, 2004: 63-71) .

Kanunlar ve kurallar bilindiği gibi toplumların huzur içinde yaşamalarını sağlayan yaşamı kolaylaştıran şeylerdir. Bu kurallar bir anda oluşmaz ve zaman içerisinde ihtiyaca göre oluşur. Adiğe Khabze de böyle bir kurallar bütünüdür. Bu kurallar arasında İslamiyet'in kabulüyle değişimler ve yenilenmeler olmuşsa da Adiğe Khabze toplum hafızasında devamiyetini sürdürmüştür.

[2] Buna "besleme olmak" denir. Tarih-i Cevdet'de Ahmet Cevdet Paşa, bu durumu , "iş icabı kabileler ile konuşmak anlaşmak ve içlerinde gezmek lazım gelse, soylu kişilerden birine besleme olmak lazım gelir" şeklinde açıklamıştır. Memeyi emen, o ailenin beslemesi olur ve himayesine girer. Böylelikle rahatça dolaşabilir ona kimse dokunamazdı.

Şeref, onur, haysiyet, namus gibi kavramların büyük yer tuttuğu ve önem arz ettiği bu toplumsal kurallar arasından, Çerkez kadınını ilgilendiren hususlardan bir kaçını zikretmekte yarar görüyoruz.

Her şeyden önce Çerkez kadını namuslu ve iffetli olmalıydı. Yeni evlenen bir Çerkez gelininin bakire olmadığı anlaşılırsa, gelin derhal baba evine iade edilirdi. Ayrıca evli biri, zina suçu işlerse bunun cezası ölümdü. Zina yapan bekâr ise, cezası 100 sopaydı. İslamiyet'in kabulünden önce bir evli Çerkez kadını zina yaparsa kocası onun saçlarını kazır, elbisesinin kollarını dirseklerine kadar keser ve bir ata bindirerek baba evine gönderirdi. Karaçaylarda da benzeri bir uygulama söz konusudur. Zinayla suçlanan kadının saçları kazınır, eşeğe ters bindirilerek bir iple köyde gezdirilirdi. Onunla zina yapan erkek ise yakalanıp öldürülürdü (Güngör, 2004: 63-71; Tavkul, 2007: 325). 19.yy'da Karaçay'da bir namus meselesi nedeniyle suçlanan taraf, köy meydanına getirilir, yaşlılar meclisi tarafından yargılanır, suçlu bulunursa bir daha köye dönmemek şartıyla köyden sürülürdü. Ayrıca baba, tecavüze uğrayan kızını evden kovardı. Evliyse eşi onu boşar, ailesi bu utanç nedeniyle uzak diyarlara göç etmek zorunda kalırdı (Tavkul, 2007: 327). Bu nedenle zina suçlarının toplum nezdinde cezası bir Çerkezin dayanamayacağı kadar büyüktü. Onurları ve haysiyetleri için ölümü bile göze alan bir toplumda, verilen bu cezaların ne derece etkili ve caydırıcı oldukları tahayyül edilebilir. Zaten bu nedenle bu gibi hadiseler Çerkezler arasında nadiren görülmüştür.

Önceleri kocasına ihanet eden bir Çerkez kadını, bunun bedelini çok ağır bir şekilde öderdi. İhanetin bedeli, burnunun ucunun kesilerek evden kovulmasıydı. 19. yy'a gelindiğinde bu ceza şekli uygulanmaz hale gelmiştir. Ayrıca zina büyük bir günah olarak kabul edildiği için 19. yyda bu suçu işleyen kadınlar, gayrı meşru çocuğuyla birlikte köle olarak satılırdı. Çünkü zina suçu işlemiş kadınlar, onlara göre kendi toplumundan birisiyle hiçbir şekilde evlenemeyecek kadar ağır bir utancın altında kalmış oluyordu (Lyulye, 1998: 94; Ahmet Cevdet Paşa, 1966: 252)[3]. Koca, kendini aldatan karısını isterse öldürebilir isterse köleleştirip satabilirdi (Tornau, 1999: 52-54). Kadının utanç verici duruma düşmesine sebep olan kişinin cezası da ölümdü (Tornau, 1999: 152).

Görüldüğü gibi namus ve haysiyet kavramı Çerkez toplumunda belirgin şekilde kendisini hissettirmiştir. Hatta "can verilir namus satın alınır" şeklinde bir Adige atasözü de Çerkezlerdeki namus kavramının ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Birinin namusuna göz diken kadar, kendi namusunun korunmasında gevşeklik gösteren de toplumda kendine yer bulamazdı. Böyle bir durumdaki kişinin soyluluk unvanı varsa elinden alınır, adına hicviyeler yazılarak dilden dile uzun yıllar hem erkekler hem de kızlar tarafından söylenirdi. Böylece lanetlenmiş ve hakaretle anılmış olurdu (Yusuf İzzet Paşa, 2002:243).

Evliya Çelebi 1666 da ziyaret ettiği Çerkezistan'da misafir olduğu evde, kızların yüzlerini saklamadan hizmet ettiklerini söyleyerek, misafirin kesinlikle bir namussuzluk yapma şansına sahip olmadığını belirtmiştir. Böyle bir şey yaparsa, yani ev sahibinin kızına ya da karısına kem gözle bakarsa, evden atılır yahut öldürülürdü (Evliya Çelebi, 1970: 255-264). Misafiri hayatı pahasına koruyan Çerkezlerin, kadınlarına ya da kızlarına yapılabilecek herhangi bir namussuzlukta, misafirlerine uyguladıkları bu ceza, onların namus anlayışlarının ne seviyede olduğunun, kadınlarına ve kızlarına ne ölçüde değer verdiklerinin bir göstergesidir (Evliya Çelebi, 1970: 255-264). Öyle ki ufak bir aşağılanma ya da hakaret, beraberinde intikamı getirebiliyordu. Ayrıca Çerkez kızı evleninceye dek, sadece kocasının zifaf gecesi açabileceği bir "iffet kemeri" takardı (Bala, 1972: 377). Evlenmeden önce kızlığını kaybeden bir bayan, sadece "bela" olarak görülürdü. Bu durumda, ya birlikte olduğu kişiyle evlendirilir ya da öldürülürdü (Tornau, 1999: 151). Namus mevzuunda koyulan bu katı kanun ve kurallar neticesi, "namus" meseleleri yok denecek kadar azalmıştır. Yine Evliya Çelebi, Dağistan'ı tanıtırken "*Öyle güvenli bir yer ki bir kadın, bir güzel kız, değerli eşyalarıyla birlikte bir şehirden bir kente dağlar içinde tek başına gidip gelebilir. Ve kimse o hareme varıp başını kaldırıp yüzüne bakmaya kalkışmaz*" diyerek (Evliya Çelebi, 1970: 255-264) Çerkezlerin namus konusundaki hassasiyetlerine vurgu yapmıştır.

Diğer taraftan kocasını kaybeden dul bir kadın, genel ahlak çerçevesi içinde hareket eder ve toplum adet gelenek göreneklerini aşmaz ise, istediği gibi yaşayabilirdi. Genç, güzel ve asilse tekrar evlenebilme şansına da sahipti. (Tornau, 1999: 152-153). İslamiyet'in kabulünden önce Çerkezler'de, "levirat" yani gelinin, kocası öldüğü takdirde onun kardeşiyle evlendirilmesi âdeti uygulanıyordu. Fakat bu âdetin İslamiyet'in kabulüyle azaldığını belirtmekte fayda vardır.

Bir Çerkez, kendi sülalesinden birisine âşık olur ve evlenmeye kalkarsa, Çerkez kanunlarına göre cezalandırılmayı hak etmiş demektir. Böyle bir ilişki "ensest" olarak nitelendirilmiştir. Eskiden akraba evliliği

[3]. Karısının zina ettiğini öğrenirse koca, derhal kayınbaba ve kayınvalideye giderek, "evladınız haramzâdeymiş, ben kabul etmem" der ve nikah kıyılırken verdiği parayı ister, kızlarını da geri verirdi. Kayınbaba kabul etmez ise bu kez damat, zina eden karısını ve çocuğunu satmak için ruhsat almış demektir.

yapanın cezası, kadının boğdurulması şeklindeyken, 19 yy'da bu yumuşatılmış ve ceza, kızı ailesine geri vermek kaydıyla 200 öküz verme şeklinde değiştirilmiştir (Bell, V. 1, 1840: 347).

Miras konusunda ise Çerkez kadını, topluda gördüğü saygının aksine, ikinci plana itilmektedir. Baba ölürse, mal erkek çocuklar ve oğlundan olan torunlar arasında paylaşılırken, kız evlada bir şey düşmezdi. Eğer ölenin çocuğu kızsa, miras akrabalarına kalır, yine kıza verilmezdi. Kıza miras, ancak hiç erkek çocuk yoksa ve hiç erkek akraba yoksa o zaman bırakılırdı (Güngör, 2004: 72). Abhazya'da ise miras konusunda kadının durumu daha kötüydü. Kıza mirastan hiç pay verilmez, kocası ölen dul kadına da bir şey bırakılmazdı (Tornau, 1999: 52-54; Tavkul, 2007: 342). Fakat dul kalan kadına, mülkiyetin bir kısmı ve geliri yaşadığı müddetçe kullanmak üzere bırakılırdı. O öldükten sonra ise miras tekrar kardeşler arasında pay edilirdi (Lyulye, 1998: 95).Çerkezlerin miras konusunda kadına bakışları, İslam öncesi durumla neredeyse aynıdır ve bu geleneğe bağlılık devam ettirilmiştir. İslamiyet'te ise kadına miras hakkı tanınırken, mirasın miktarı anne, eş, kız kardeş, kız çocuğu olmaya göre değişiklik arz etmiştir (Aydın, 2001: 90).

Bir Güzellik Simgesi: Çerkez kızı

Çerkez kadını, güzelliğiyle hep ön plana çıkmıştır. İncebel ve düzgün bir vücut güzelliğin bir simgesiydi. Bu nedenle kızların bellerine 9 yaşından itibaren "Kuenshıbe" adı verilen bir korse bağlanırdı. Böylelikle kızların enine genişlemesi engellenir ve boyları uzatılmış olurdu. *Pssı* ve *Werkh* sınıfına mensup kızlar mutlaka bu korseyi kullanırlardı (Mortimer, 1852:146-147). *"Şuktan"* da denilen bu korseyi takmadan gelin olmak ayıp sayılırdı (Baj, 1969: 55). Kızların, daha küçük yaşlardan itibaren kullandıkları ve evleninceye kadar da çıkartmadıkları bu deri korse nedeniyle yürüyüşleri farklılaşır, dik bir şekilde durmalarına yol açardı. Bu dik duruş ise onlara sert ve katı bir görünüm verirdi (Longworth, 1996: 41-43; Bell, 1840: 29)[4]. Korse gece yatarken dahi çıkarılmazdı. Ne zaman ki korse uzun süre giyilmekten gevşer o zaman yenisiyle değiştirilirdi. Böylelikle evlendikleri zaman korse çıkartıldığında bellerinin inceliği altı yaşındayken sahip olduğu incelikle aynı olurdu (The Penny Magazine, 1838: 151). Ayrıca küçük ayaklı Çerkez kızları daha *çekici* bunduğu için kızlar, dar ayakkabı giyerek ayaklarının küçük kalmasını sağlarlardı. Fakat bu adetler, Çerkez kızlarının sağlığını olumsuz etkilediği için zamanla yok olmuşlardır (Yusuf İzzet Paşa, 2002: 245).

Çerkez kızının fiziki olarak mükemmeliyeti, hareketliliği, neşeliliği ve şefkatli fıtratının yanında, adapte olabilme kabiliyetindeki yükseklik "Çerkez güzeli"ni her zaman tercih edilen kişiler haline getirmiştir (Curtis, 1911: 255-257). Avrupa'da ve Amerika'da Çerkezler öylesine güzellikleriyle ün salmışlardı ki, "Çerkez" ifadesi, güzelliği çağrıştıran bir terime dönüşmüştür. Çerkez güzelinin bu şekilde ünlenmesi, onun Osmanlı Saraylarında Harem-i Hümayunda boy göstermeye başlamasıyla olmuştur. Batının büyük ilgisini çeken bu durum, oryantalist bir gözle değerlendirilerek Osmanlı Haremindeki Çerkez güzeller, art niyetli yaklaşımlarla ele alınarak, cinsellik ön plana çıkarılmıştır. Öyle ki kadınsı güzelliğin sembolü olarak batı edebiyatında, şiirinde ve sanatında kendisine yer verilmiştir. Kozmetik sektöründe dahi, bir ürüne "circassian" adı verilerek, "Çerkez güzeli" kavramının bir pazarlama stratejisi olarak uygulanmasına şahit olunmuştur. Bu stratejiyle, adı geçen ürünü kullanan kişinin "Çerkez gibi güzel olacağına" vurgu yapılmıştır (Wikipedia, 16.12.2009). Bir şarkiyatçı imge olarak Çerkez güzeli, hem şarkın toplumsal gerçekliğini taşıyor hem de Avrupa'nın kültürel ve siyasi ihtiyaçlarını karşılıyordu. Zaten Avrupalı şarkiyatçı yazarlar için Çerkes güzeline gösterilen bu yoğun ilginin temelinde *şarklı* olmaları kadar *öteki* olmamaları bir de *beyaz* ama *köle* olmaları yatmaktaydı. (Schick, 2004: 13)

Ayrıca gazete ve dergiler sayfalarında, Rusya'nın işgali neticesi tehcir uygulanan Çerkez kadınlarının, "güzellikleri" için satıldığına yer vermiştir. Söz konusu bu gazetelerde kadınların İstanbul'a İngiliz bayraklı gemilerle getirildikleri ve 100 pound hatta 5 pounda bile satıldıkları ifade edilerek, olayın vahameti dile getirilmiştir (New York Daily Times, 1856: 6). Onlara ödenen fiyatlar gençliklerine güzelliklerine ve doğallıklarına göre değişiyordu (Lee, 1853: 375). En değerli köleler genelde Çerkez köleler oluyordu ve 1000 ile 5000 kuruş arasında ödenen astronomik rakamlar zikrediliyordu (Gölen, 1998: 53). Büyük paralar kazanan tacirler 10-12 yaşlarındaki köleleri 200 pounda alıyorlar, 16-17 yaşlarına geldiklerinde 1000 pounda satıyorlardı (Millingen, 1870: cxiv). Gösteri dünyasının ünlü ismi Amerikalı milyoner Phineas Taylor Barnum 1865te, Kıbrıs'tan satın aldırıp getirttiği "Çerkez güzelini" Amerikan müzesinde görücüye çıkararak bu durumu ranta çevirmeyi başarmıştır. Müzedeki sergide, Çerkez güzellerinin, Türklerin hareminden kurtulup, Amerika'da "özgürlüğü" yakalaması teması işlenerek, onların, saflığın ve temizliğin simgesi insanlar olduğu vurgulanmıştır. 1870li ve 80'li yıllarda Çerkez kadınları, küçük müzelerde ve gezici showlarda popülerliğini korumuştu (Center for History and New Media, 16.12.2009; Schick, 2004:110). Sahneye, doğuyu çağrıştıran simgelerle, nargile ya da şark kıyafetleriyle çıkan ve saçları abartılı bir biçimde kabartılan Çerkez kızları, gösteriye sunuluyordu. Bazen de başka bir gösterinin parçası oluyorlardı. Barnum'un kölelikten kurtarıp "özgürleştirdiği" bu Çerkez

[4] Bu korse ancak evlendikten sonra kocası tarafından çıkartılabilirdi.

kızlarının, bir teşhir malzemesi haline dönüşmesi ise (Schick, 2004: 111-122) batının "Çerkez güzeli" anlayışının altında yatan çarpıklığı bize çok net bir şekilde yansıtmaktadır.

1843'te Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan Çerkez kadın köle ticaretinin tamamen bittiği iddia edilse de bunun gerçeği yansıtmadığı o dönemde Karadeniz ve limanlarında bulanan bir Avrupalının anlattıklarıyla açığa çıkmaktadır. Ona göre Çerkez kızlarının ticareti 19. yy'da da devam etmiştir. Kaçakçılar yöntem olarak da Kerç Limanından Sinop'a mısır taşıdıklarını söyleyerek izin aldıklarını belirtiyorlardı. Köle tacirlerinin, dönüş yolunda Çerkez kabile liderlerine işlemeli silahlar götürdükleri iddia edilmektedir. Bu alış verişin 3 hafta içinde tamamlandığı ve her seferde 30-40 Çerkez kızının götürüldüğü, Rize, Sinop ve Samsun limanlarına bırakıldığı söylenmektedir (Wagner, 1999: 39-44).

Köleler ve özgür halkın kızları satılırken, bir asilzadenin kızı köle olarak asla satılmazdı. İşin ilginç tarafı Çerkez kızlarının bu işlemden bir rahatsızlık duymadıkları, aksine yalçın dağların, sert iklimin ve kendilerine aynı sertlikte davranan anne ve babalarının etkisinden kurtularak, Türk topraklarına gideceklerini düşünüyorlardı. Daha önce akrabalarından Türk haremlerine giren Çerkez kızlarının anlattıkları parlak ve ihtişamlı hayat, onları cezp etmekteydi (Wagner, 1999: 39-44). İstanbul onlar için adeta bir "*mit*" bir "*vaat edilmiş toprak*" olmuştu (Millingen, 1870: cxi). Tıpkı İngiliz çiftçilerinin çocuklarını büyük başkentlere zengin olmaları ve rahat bir hayat sürmeleri için göndermeleri gibi Kafkasyalılar da bu düşünce ile kızlarını Osmanlı Devleti'nin payitahtına gönderiyorlardı (Lee, 1853: 354, 378). Örneğin II. Abdülahmid'e annelik yapan Perestü Valide Sultan Ubıh kabilesine mensup sarayda yetişmiş Çerkezlerden sadece birisiydi. Sultan Abdülaziz'in de eşiydi. (Osmanoğlu, 2008: 13-14) Kısacası önlerinde, padişah anneleri olan Çerkez kadınları Valide Sultanlar ve kadın efendiler örnek olarak duruyordu. Onlar da sonuçta rahat zengin ve itibarlı bir hayat sürmek istiyorlardı. Bu nedenle yabancıların anlayışına göre "köle" olarak satılacakları kendilerine anlatılsa da onlar kendilerini bir "cinsel meta" gibi satıldıklarını düşünmüyorlardı. İstanbul'a gitme algıları çok farklıydı (Lee, 1853:354,378). Köle olarak girdikleri Osmanlı saraylarından, yükselme arzusu taşıyan zengin bir Osmanlı Paşasıyla evlenerek daha rahat bir yaşam sürebileceklerini düşünüyorlardı. "Şeref sahibi olmak ve ilerlemek" için İstanbul'a köle olarak gitmek çok cazip geliyordu. Kızlarını İstanbul'a gönderen anne ve babalar, çeşitli hediyeler vererek kendilerini bu kararlarından caydırmak isteyen yabancılara, olumsuz yanıt veriyorlardı (Sancar, 2009: 90). Çünkü onlar kızlarının İstanbul'a gidip Osmanlı saraylarında eğitilmelerini ve ilerlemelerini arzu ediyorlardı. Kendilerini ikna etmeye çalışan yabancılara gösterdikleri olumsuz tavır, köleliğin, Çerkezler perspektifinden bakıldığında negatif çağrışımlar yapmadığını göstermektedir. Anlaşılan o ki bunu bir eziklik bir aşağılanma olarak görmüyorlar, bilakis onur ve gurur vesilesi sayıyorlardı.

Çerkez kızlarının Kafkas limanlarından İstanbul'a nakli günlük hadiseler arasında görülüyordu. İstanbul'u tercih etmelerinin nedeni ise kendilerinin Müslüman olmaları ve Müslüman olarak yaşamak istemeleriydi. Eğer Rusya'nın eline geçseler, kendileri olmasa bile çocuklarının Rum kilisesine bağlı olan Hıristiyanlar haline geleceklerine inanmaktaydılar.(Lee, 1853: 376). Öyle ki gemiyle yaptıkları seyahat sırasında, Rus güvenlik görevlilerine yakalanmaktansa ölmeyi tercih ediyorlardı (Wagner,1999: 39-44; Tornau, 1999: 111)[5]. Yani İstanbul'u tercih etmelerinde dini bir faktörün de rol aldığı buradan anlaşılmaktadır.

Çerkezlerin, kızlarını köle olarak satmaları, batılı yazarlar tarafından eleştirilmiş ve garipsenmiştir. Hatta Çerkezlerin modern zamanda kızlarını satan tek millet olduğunu söylemişlerdir (Curtis, 1911: 255-257). Bunun aksini iddia eden Feodor Feodoroviç Tornau, Çerkezlerin kızlarını satmadıklarını, Türklere sattıklarını iddia ettikleri kişilerin ise "*köleler*" ya da "*esir alınan*" kişiler olduklarına vurgu yapmıştır (Tornau, 1999: 111). Fakat bu sadece asilzadelerin hiçbir zaman kızlarını köle olarak satmadıkları gerçeği üzerine ifade edilmiş sözlerdir. Kaldı ki asilzadelerin de kızlarını saraya verdikleri bilinmektedir. Mesela Sultan Abdülmecid'in ilk zevcesi Servetseza Baş Kadınefendi, Kafkas asilzade ailelerinden Çerkasski hanedanına mensup bir kadındı. Ayrıca, babası Abhazya'nın en eski ve en soylu ailelerinden olan ve Saray-ı Hümayunda yetişen Leyla Açba, yazmış olduğu hatıralarında, babaannesi Kemalifer hanımın iki kız kardeşiyle birlikte babaları tarafından saraya teslim edildiğini söylemektedir. Yine II. Abdülhamid'in eşlerinden birisi olan Bidar Kadınefendinin bir Çerkez olduğunu hatırlatalım. Alman imparatoriçesi Viktoria'nın 1889 yılında Harem dairesine yaptığı ziyarette Bidar Kadınefendi, Osmanlı Devleti'nin kraliçesi olarak tanıtılmıştır (Açba, 2005: 22-27). Buradan da anlaşılıyor ki sadece köleler değil, asilzadeler de kızlarını Osmanlı Saraylarına bizzat teslim etmişlerdir. Bu teslim edişte, önemli rol oynayan faktör, ne itibar ne paradır, sadece çıkması muhtemel olan Osmanlı-Rus Savaşıdır. "*Ruslar memleketimizi işgal edecek, taş üstünde taş bırakmayacaklar korkusuyla*" prenslerin, kız çocuklarını İstanbul'a

[5] Seyahat esnasında kendilerini takip eden bir Rus gemisinin gemiyi durdurması ve Çerkez kızlarına yaklaşmaları onları tedirgin etmiş ve birçoğu "*Rusun eline geçmektense ölümü tercih ederim*" anlayışıyla kendilerini Karadeniz'in sularına bırakmışlardır. Moritz Wagner de bizzat bir Avusturya buharlısıyla bir sürü Çerkez kızın arasında Trabzon'dan İstanbul'a seyahat etmiştir.

yolladıkları görülmektedir (Aredba, 2009: 64). Sultan Vahdettin'in ilk eşi Emine Nazikeda Baş Kadınefendi de yine İstanbul'a bu sebeple gönderilen Abhaz asilzadelerindendir. 1876 yılında babası Hasan Ali bey tarafından kızkardeşi ile birlikte İstanbul'a getirilmiş ve Sarayda Sultan Abdülmecit'in kızı Cemile Sultan'ın yanında hizmet eden halaları Suzidil Hanım'a emanet edilmiştir. İlk yıllarda kalfalık yapmış daha sonra nedime olmuştur. Bir yaz günü sarayın bahçesinde gezerken Şehzade Vahidettin onu görmüş, çok beğenmiş ve bu güzel Çerkez kızını istetmiştir. *Üzerine başka kadın almama*" "*hakiki bir zevce olarak nikâhlama*" ve ona "*cariye muamelesi yapmama*" şartıyla Vahidettin'in isteği kabul edilmiş ve 1885 yılında mutantan bir düğünle Sultan II. Abdülhamid tarafından evlendirilmiştir (Açba, 2005: 66).

Vahidettin, yirmi sene tek eşi Nazikeda ile yaşamış fakat hiç erkek çocukları olmamıştır. Hanedanın devamiyeti erkek çocuklarının olmasına bağlı olduğu için Nazikeda hanımın müsaadesini alan Şehzade Vahdettin 1905 yılında yine aristokrat bir Çerkez olan İnşirah Hanımla nikâhlanmıştır. İnşirah hanım da sarayda bulunan akrabaları tarafından saraya alınmıştır. Fakat bu evlilik kısa sürmüş 1909 yılında boşanmışlardır. Vahdettin'in üçüncü eşi ise Müveddet kadınefendidir. Bir abhaz olmasının yanında yıllardır hanedanın beklediği "*erkek evlat*"ı verdiği için çok büyük hürmet ve saygı görmüştür. Uzun boylu mavi gözlü kumral saçlı beyaz tenli çok güzel bir kadındır. Dokuz yaşındayken, sarayda hizmet eden halasının referansıyla Dolmabahçe sarayına alınmıştır. Yine aynı şekilde saraya giren Nevvare hanımı da unutmamak gerekir. Nevvare hanım, Sultan Vahidettin'in dördüncü eşiydi. O da Derbent'de doğmuş fevkalade güzel bir Abhaz'dı (Açba, 2005: 66-77). Görüldüğü gibi, saraya verilen Çerkez kızları, köleler olduğu gibi, Çerkez asilzadelerinin kızları da olabiliyordu. Olası bir Rus istilasından kızlarını sakındırma düşüncesinin, asilzadeleri böyle bir davranışa sürüklediği de çok açıktır. Dikkat edilirse anne ve babalar kızlarını saraya gönüllü olarak vermişlerdir. Ayrıca sarayda bulunan ve daha önceden oraya girmiş Çerkez kadınlarının, tanıdıklarının ve akrabalarının saray hizmetine dâhil olmalarını sağladıkları anlaşılmaktadır. Çerkez kızlarının, güzel olmaları, terbiyeli ve dürüst olmaları saraya alınmalarında önemli bir ölçüt olmuştur.

Diğer taraftan, Çerkez kızlarının köle olarak satılması 1854 yılında İngiltere'nin baskısı sonucu padişahın yayınladığı bir fermanla yasaklandığı belirtilse de kölelik sosyal yaşantıdaki yerini muhafaza etmeye devam etmiştir. Yayınlanan fermanda "*Çerkezistan halkının, çocuk ve akrabalarını esaret suretiyle satmak gibi kötü bir alışkanlıkları vardır. Bazıları ise birbirlerinin çocuklarını çalarak hayvan ve eşya gibi satmaktadırlar. Bu durum insanlığa ve padişahın şanına aykırıdır. Bölge halkına gereken nasihat verilmelidir. Köle ticaretinde kullanılan iskele ve limanlar sıkı şekilde denetlenmelidir. Bu konuda bütün asker ve mülki memurların dikkati çekilmelidir. Bu emre aykırı davrananlar cezalandırılacaktır*" denilmiştir. Çerkez Teâvün Cemiyetinin girişimleri sonucu 1911 yılında Çerkez köle ticareti tamamen yasaklanmıştır (Gölen, 1998: 53).

Sonuç

Diğer milletlerin aksine Çerkezlerde kadına atfedilen önem ve değerin ne kadar yüksek olduğu görülmektedir. Özgürlük içinde büyüyen Çerkez kızları evlilikle birlikte, eski serbestiyetlerini bırakmışlardır. Daha kadınsı ve daha hafif görevlerin yüklendiği Çerkez kadını, yine dağ toplumları olan Karadağ Nasturi Süryani gibi toplumlarında kadınlarının ağır iş şartlarında her işe koşturulması göz önüne alınıp kıyaslandığında, aradaki fark çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çerkez kadınına verilen bu değerin arkasında yatan etmenlerden birisi de, diğer dağ toplumlarının aksine İslam dinini kabul etmelerinin etkisinin büyük olduğu görülür. Fakat İslam öncesi dönemde de kadına atfedilen değerde bir farklılaşma yoktur. Kadim geleneklerine sıkı sıkıya bağlı Çerkez toplumu, kadın konusunda da adetlerini ve kültürlerini sürdürmüşlerdir. Bunda, tabiidir ki, Çerkezlerin yaşadığı bölgenin dağlık yapısı ve ulaşımdaki zorluklar nedeniyle diğer toplumlardan izole bir hayat sürmelerinin etkisi vardır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Çerkezlerde kadına karşı tutum ve uygulamalarda bir kısım değişmeler olmuştur. İslami kaidelerin tam olarak uygulanmadığı ve eski gelenek ve göreneklerin devam ettirildiği görülmüştür.

Bir diğer husus, Çerkezler olarak ele aldığımız topluluğun birçok kavimden ve boydan oluşması ve bunların dahi aralarında farklılıklar bulunduğu, uygulamalarda da bu farklılığın sezildiği anlaşılmaktadır. Bu farklılıktaki temel etkenin de yine dağlık yapı olduğunda kuşku yoktur. Ayrıca kabile tipi yaşam tarzları, toplumun sınıflara ayrılması, toplumun kendi içinde oluşturduğu kanun ve kurallara yansımıştır. Onur, şeref, haysiyet gibi kavramlar üstün tutulurken, yapılan uygulamalardan, kadının toplumun bir onuru olduğu sonucu çıkmaktadır.

Aslında burada Çerkez kadını ile ilgili bazı hususların abartıldığı ve yanlış aksettirildiği de görülmektedir. Zira Rus kaynaklı ya da Avrupa kaynaklı tespitlerin ötekileştirme ve İslam dininden olan Çerkezleri bilinçli olarak kötü yansıtma gibi bir amaçlarının olabileceği de mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Öte taraftan, Çerkez kadınını, İslam dünyasından soyutlamaya ve adeta İslamiyet'in gelişiyle

birlikte Çerkez kadının toplumdaki değerinin azaldığına yönelik yorum ve yaklaşımlar gerçeklikten uzak ve zorlama tesbitlerdir.

Bugün, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, Suriye ve Ürdün gibi dış ülkelerde Çerkezler varlıklarını devam ettirmekte ve kimliklerini korumaya çalışmaktadırlar. Geç evlenme, kaşenlik gibi adetlerin yanında büyüğe saygı, ataya saygı, kadına saygı ve misafirperverlik gibi güzel hasletlerin en ince ayrıntısına kadar halen yaşatılırken, Çerkez kadını bugün modern dünyada saygın yerini almış durumdadır.

Kaynakça

Açba, Leyla (2005), *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, H. Açba (Haz.), İstanbul: L&M.

Ahmed Cevdet Paşa (1966), *Tarih-i Cevdet*, C.I. İstanbul: Üçdal Neşriyat; 244.

Akgündüz, Ahmet (1992), "Başlık" *DİA*, C. 5, İstanbul: TDVY; 131-133.

Akgündüz, Ahmet (2007), *Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem*. İstanbul: Timaş.

Aksoy, Elmas Zeynep (2003),"Çerkes Teavün Cemiyeti ve Faaliyetleri", *Toplumsal Tarih*, Eylül; 100-102.

Aredba, Rumeysa (2009), *Sultan Vahdeddin'in San Remo Günleri*, İstanbul: Timaş.

Arslan, Elmas Zeynep (Aksoy) (2008), *Circassian Organizations in The Ottoman Empire 1908-1923)* Institute of Social Sciences, Unpublished Master of Arts Thesis, Supervisor: Assoc. Prof. Yavuz Selim Karakışla. İstanbul: Boğaziçi University.

Aydın, M. Akif (2001), "Kadın (İslamda Kadın)" *DİA*, C. 24. İstanbul: TDVY; 86-94.

Aydın, M. Akif (2003), "Mehir" *DİA*, C. 28. Ankara: TDVY; 389-191

Bağ, Yaşar (2001), *Çerkezlerin Dünü Bugünü*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.

Baj, Jabagi. (1969), *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış-Âdetler*. Ankara: Kafkasya Kültürel Dergi Yayınları.

Bala, Mirza (1972), "Çerkesler" *İA*, C. 3. İstanbul: MEB; 377

Bell, James Stanislaus (1840), *Journal of A Residence in Circassia During The Years 1837, 1838 and 1839*, V. 1-2. London: Edward Moxon.

Berzegov, Aliy (2008), "Teofil Lapinski, Hero And Leader Of The Circassian War For İndependence (part 2)" *North Caucasus Weekly*, V.9, Issue. 23. June 2008, <http://jamestown.nvmserver.com/123/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=4991&tx_ttnews%5BbackPid% 5D=169&no_cache=1> Erişim: 15.01.2010. Washington DC: Jamestown Foundation.

Center for History and New Media, "Circassian Beauty Archive", The Lost Museum, <http://chnm.gmu.edu/lostmuseum/lm/312/>, Department of History and Art History, George Mason University. Erişim: 16.12.2009

Curtis, William Eleroy (1911), *Around The Black Sea, Asia Minor Armenia Cacucasus Circassia Daghestan The Crimea Roumania*. New York: Hodder&Stoughton Gorge H. Doran Company.

Dalyan, Murat Gökhan (2009), "19. Yyda Nasturi Toplumunda Kadın ve Kadının Sosyal Statüsü" *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.19, Mayıs. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi FEF; 49-60

Ersoy, Hayri ve Kamacı, Aysun (1992), *Çerkes Tarihi*. İstanbul: Tümzamanlar Yayıncılık; 146-147.

Evliya Çelebi (1970), *Seyahatname*, XI. Kitap, Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, İstanbul: Zuhuri Danışman Yaynevi.

Gölen, Zafer (1998), "Çerkez Teâvün Cemiyeti'nin Köleliğe Karşı Faaliyetleri" *Toplumsal Tarih*, Eylül 1998 (57). İstanbul.

Güngör, Fethi (2004), *SSCB Sonrası Dönemde Batı Kafkasyada Sosyal Yapı ve Değişme Adige Toplumu Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı-Sosyal Değişme Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktara Tezi. İstanbul; 63-71.

Güsar, Vasfi (1975) "Çerkez Kadınları Teâvün Cemiyeti", *Kafkasya Dergisi*, S. 48; 22

Kaflı, Kadircan (1942), *Şimali Kafkasya*, İstanbul.

Lee, Russell (1853), *Stories from Russia, Siberia, Poland, and Circassia*. London: T.Nelson&Sons

Longworth, John (1996), *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Ter: Sedat Özden. Kayseri: Rey Yayıncılık.

Lyulye, Leonti (1998), *Çerkesya Tarih-Etnografik Makaleler 1857-1862-1866*, Çev: Murat Papşu. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.

Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa (2002), *Kafkas Tarihi*, Türkçeleştiren: Fahri Huvaj. Ankara: Adige Yayınları.

Mihael, Mijey (2001), "Kadınlara İlişkin" *Adige Psalhe Gazetesi* 12 Mayıs 2001, Çev: Ergün Yıldız, Nalçik Kabardino-Balkaria, <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/kultur/ 030 kadinlara iliskin.htm> Erişim: 10.12. 2009

Mihail, Mijey (2001), "Çerkezlerde Kadın", *Adige Psalhe Gazetesi*, 12.5.2001, çev: Ergün Yıldız, Nalçik, Kabardino-Balkaria, <http://www.kafkasfederasyonu.org/dokuman/cerkeslerde_kadin.htm>. Erişim: 15.12.2010.

Millingen, Frederick (1870) "The Circassian Slaves And Sultans Harem" *Journal of Anthropological Society of London,* V. 8 (1870-1871). London: Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Cıx-cxx.
Mortimer, Favell Lee (1852), *Far Off*, New York, 146-147.
New York Daily Times (1856), "Horrible Traffic in Circassian Women-Infanticide in Turkey" August 6. NY:New York Daily Times, 6.
Osmanoğlu, Ayşe (2008), *Babam Sultan Abdülhamid.* İstanbul: Selis Kitaplar.
Özcan, Uğur (2009),"Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılda Karadağ Kadını" *Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs (19). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi FEF, 25-37
Papşu, Murat (2003), "Çerkesler", *Atlas Dergisi*, Mart (120). İstanbul: Atlas Yayıncılık, 129.
Papşu, Murat (2004) "Kafkasya'daki Çerkesya," *Atlas Dergisi*, Mart. İstanbul: Atlas Yayıncılık; 38.
Raymond, Ellsworth (1998), "Circassia" *Encyclopedia Americana*, V.6. NY, 732
Saltık, Turabi, *Çerkesler.* İstanbul: Berfin Yayınları.
Sancar, Aslı (2009), *Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
Şerces, Ali ve Hakan, Muhammed (2004), "Adigelerde Yolda ve Caddede Yürüyüş Düzeni" *Nart Dergisi*, Çev: Muzaffer Kalkan. Temmuz-Ağustos (38); 46
Schick, Irvin Cemil (2004), *Çerkes Güzeli*, Çev: Ayşen Anadol. İstanbul: Oğlak Güzel Kitaplar.
Tavkul, Ufuk (1998), "İslamiyet'in Xıx. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri" *Kırım Dergisi,* 7 (25); 43-46.
Tavkul, Ufuk (2007), *Kafkasya Gerçeği.* İstanbul: Selenga Yayınları; 325
The Penny Magazine (1838), "Circassia and Circassians" The Penny Magazine, April 14-28. London: Charles Knight&Co, 137-151.
Tornau, Feodor Feodoroviç (1999), *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, Çev: Keriman Vurdem, Ankara: Kafkas Derneği, 151
Wagner, Moritz (1999), *Kafkas Rus Savaşında Çerkezler Çeçenler Kazaklar ve Gürcüler*, Çev: Sedat Özden. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 39-44
Wikipedia **(2009),** "Circassian Beauties", <http://en.wikipedia.org/wiki/Circassian_beauties> e.t. 16.12.2009.